

σκευτικά και κατόπι επιστημονικά με τὸ Μάρξ καὶ τὸ Λασάλ.
Ἔτσι στὶς μέρες μας ἀρχίζει πάλι νὰ ἐπιβάλλεται ἡ ὀριζόν-
τια δύναμη, ποὺ πάντα κρυβόταν σὺν ὑπόστρωμα μέσα στοῦ
λουδαϊσμοῦ. Εἶναι τὸ συναίσθημα τῆς ὕψους, εἶναι ἡ ἀνάγκη
τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, εἶναι ἡ μεγάλη συναδέλφωση τῶν
λαῶν, ποὺ τὴν εἶχε ἐνθουσιαστικά κηρύξει ὁ Σίλλερ ὅταν ἔλεγε:
«Ἐκατομμύρια ἐνώθητε!»

Θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε γιὰ τέσσερες μεγάλες στάσεις
στὴν ἀναπνοή, στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρωπότητας: Στὴν ἀρχὴ ἦταν
μεγάλῃ ἡ εἰσπνοή, ποὺ δημιούργησε μιὰ τεράστια ἔνταση καὶ θεί-
αιη κίνηση, μιὰ ἐκτίναξη καὶ προωθητικὴ δύναμη τῆς ἀνθρωπό-
τητας. Ἦταν τότε, ποὺ οἱ ἄνθρωποι ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὸ μεγάλ-
ο δέντρο καὶ ὤρισαν τὸ ἔδαφος τῆς γῆς γιὰ διαμονή τους καὶ
ἀρχισαν τὸν ἀγῶνα τῆς συντήρησης, βοηθημένοι ἀπὸ τὸ φυσικὸ
τοὺς ἐργαλεῖο, τὸ χέρι τους, ὠδηγημένοι ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς
τῶν ὄρδων σὲ μιὰ κοινὴ ἐργασία, τῆς ὅποιας ἡ πρώτη προϋπόθε-
ση ἦταν ἡ κατανόηση τῆς γλώσσας. Ἡ περίοδος αὐτὴ βαστά
ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς διάκρισης τῶν φύλων στὴν ἐργασία, ὡς τὴν
ἐποχὴ δηλαδὴ τῆς πρώτης συγγενειαρχικῆς φάσης τῆς κοινω-
νίας. Κατόπι ἐρχεται ἡ τελευταία συγγενειαρχικὴ φάση τῆς
κοινωνίας, (1) ποὺ μπορεῖ νὰ παραβληθῇ μὲ τὴν ἐκπνοή, μὲ τὴν
ὕψους, μὲ μιὰ ἀνακούφιση. Ἡ φάση αὐτὴ ἔδωσε σημαντικὴ θέ-
ση στὴ γυναίκα μέσα στὴν κοινωνία, ὥσπου, μὲ τὴ διαφορο-
ποίηση τῆς ἐργασίας, ὑπόκυψε στὴ δύναμι τῶν ἀντρῶν. Καὶ
πάλι ὅμως ἐξορμοῦν νέες δυνάμεις γιὰ κατάκτηση καὶ ἐκμε-
τάλλευση, μιὰ τεράστια νέα ἔνταση, τότε ποὺ ἡ ἀνθρωπότητα,
στὴν τρίτη ἐποχὴ, ποὺ ὡς τώρα, πολλές φορές τὴν ὠνομάσαμε
οἰκογενειαρχικὴ, ἐδημιούργησε τὸ Κράτος καὶ τὴν Ἐκκλησία
καὶ τοὺς ἀνάθεσε τὴν προστασία τῆς κληρονομίας τοῦ ἰδιωτι-
κοῦ πλεότου. Καὶ τώρα βρισκόμαστε πάλι σὲ μιὰ νέα ὕψους,
ἀπὸ τότε ποὺ, μὲ τὴ διαφοροποίηση τῆς γυναίκας, φθάσαμε
στὰ πρόθυρα τῆς νέας φάσης τῆς κοινωνίας, τῆς προσωπαρχι-
κῆς. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ ἐποχὲς τῆς ἔντασης εἶναι
προσανατολισμένες ἀντρικά, ἐνῶ τῆς ὕψους γυναικεῖα.
Καὶ αὐτὸ πάλι συμφωνεῖ μὲ κείνο ποὺ λέγαμε στὴν ἀρχὴ
τοῦ κεφαλαίου γιὰ τὰ δύο εἶδη τοῦ σεβασμοῦ. Ἡ ἀντρικὴ ἐ-
ποχὴ κορυφώνεται στὸ σεξουαλισμὸ, δίνει τὴ ζωικὴ τῆς δύναμη
γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τοῦ σώματος καὶ τὴ διαίωσις τοῦ εἶδους.
Ἡ γυναικεῖα ἐποχὴ ἀντίθετα εἶναι ἐρωτικὴ, ἡ ζωὴ τότε πλημ-
μυρίζει ἀπὸ δημιουργικὴ δύναμη τῆς ἀγάπης: «Woman as a

1. Βλ. τόμος Α' σελ. 114 (μεταφραστικῆς)

sex will reveal in these circumstances the same power of devotion to ideals, to causes, as she does to persons. Her relationship to the future through the long eras of her evolution in the past has permanently endowed woman's mind with a capacity for self-sacrifice and renunciation, persisting through every variety of opposition and of suffering event to death, which in the highest product of the otherregarding emotions, and which in woman is without any superior example in the whole realm of mind» (1).

Ἄν λοιπὸν σήμερον μπαίνει γιὰ βία ἐνὸς νέου πολιτισμοῦ ἡ γυναικεία ἀφοσίωση καὶ ἡ καλλιέργεια τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς, ἂν σὲ μεγάλους κύκλους τῆς νεολαίας μας ἡ ἀγάπη ἀναπτύσσεται ἐρωτικά καὶ ἐξευγενίζεται, μακριὰ ἀπὸ τὴν σεξουαλισμὸν, διὰ αὐτὰ εἶναι ἐνέργειαι, ποὺ πηγάζουν ἀπὸ μιὰ βασικὴ αἰτία, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν μεγάλην ἀνάγκην νὰ ξεσπάσῃ καὶ νὰ ἀνακουφιστῇ ἡ ὑπερπληρωμένη οἰκονομία καὶ κοινωνία μας. Καὶ ὅποιος ταχθῇ ἐργάτης τοῦ μεγάλου αὐτοῦ σκοποῦ, δημιουργεῖ—ἀδιάφορο συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ—τὴν νέα θρησκεία, τὸ νέο κράτος, κοντολογίᾳ τὴν νέα κοινωνία. Οἱ φορεῖς λοιπὸν τοῦ μέλλοντος δὲν εἶναι δυνάμεις λογικῆς: Ὅχι δημοκρατία τῶν ἀριθμῶν ποὺ παρουσιάζει ὁ σημερινὸς κοινοβουλευτισμὸς—αὐτός, ἀπὸ τὴν ὀριζόντια ἀποψη εἶναι μεταβατικὴ μορφή—μὰ δημοκρατία τῶν δυνάμεων (2). Ὅχι Ἐκκλησία δογμάτων μὲ τις συνόδους τῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐκλογῆς, παρὰ λαϊκὴ Ἐκκλησία τῆς ἐλεύθερης κοινωνίας τοῦ μέλλοντος, ὅπου δὲν ὑπάρχουν διωρισμένοι παπάδες, δὲν ὑπάρχουν δόγματα, οὔτε θεολογία. Ὅχι κόμματα καὶ ἀρχηγοὶ κομμάτων, παρὰ ἐλεύθερη ἐκλογὴ τῶν ἀρχηγῶν, ὅχι παπάδες, μὴ θρησκευτικῆς προσωπικότητες.

Ἡ οἰκογενειαρχικὴ λοιπὸν ἐποχὴ, μὲ τὸν πατέρα τῆς οἰκογένειας, τὸν πατέρα τῆς χώρας καὶ τὸν πατέρα—Θεοῦ, δημιούργησε γιὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ κράτος ἓνα σύστημα τῆς ἀπεριόριστης κυριαρχίας ἀπάνω στὴν ἰδιοκτησίαν.

Τὸ δίκην, ποὺ ἴσχυε τότε, ἦταν ἡ ἐπικύρωση τῆς ἔλλειψης τοῦ δικαίου ἀπὸ τοὺς ἀκτῆμονες. Ἡ ἔλλειψη αὐτὴ ἀναπληρωνόταν μὲ δῶρα, μισθὸν, ἐλεημοσύνην. Ἡ κατακόρυφη γραμμὴ ὤδευε τὸ δρόμον τῆς «χάρης». Ἀπὸ τὸ Θεὸν εἰς τὴν βασιλίαν καὶ

(1) Πρὸς Benjamin Kidd: «The Science of Power» Λονδίνο, ποὺ ἀπὸ ἐλωδοιδίου διαφορετικῆς προδοθεσίας, φτάνει εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα.

(2) Ὁ συγγραφεὺς ἔγραψε τὸν Ἰούλιον τοῦ 1919 εἰς τὸν «Φορβέρτς»: «Δημοκρατία δὲν εἶναι τὸ μηχανικὸν ἄθροισμα τῶν ψήφων. Εἶναι τὸ παραλληλόγραμμο τῶν δυνάμεων. Οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι δὲν ἔχουν πολιτικῆς ἀντιλήψεις. Ἀκολουθοῦν τοὺς ἰσχυρότερους».

τόν ανώτερο παπά. Από εκεί στους προστάτες του Θρόνου και της Αγίας Τράπεζας και τα ψίχала, που έμειναν, ήταν για το λαό. Η ταχυδρομική αυτή ένωση Θεού και λαού δεν επιτρεπόταν να ενοχληθί από την αλλαγή της ταχυδρομικής διεύθυνσης. Όταν στους αρχαίους Έλληνες εισήχθη η Δημοκρατία, ανώτερος θρησκευτικός άρχοντας έκράτησε τον τίτλο «βασιλιάς». Το ίδιο και στους Ρωμαίους. Και εδώ και λίγα ακόμα χρόνια η εδαγγελική Εκκλησία είχε αναστατωθί όταν της πήραν τον τίτλο του *summus episcopus*.

Με την κατάργηση του απόλυτου δικαιώματος της διάθεσης της ιδιοκτησίας, με τις αξιώσεις της δλότητας άπάνω στα κοινά αγαθά, το έδαφος και τους όρυκτους θησαυρούς, τη δύναμη των νερών, τον άνεξ και τον ήλεκτρισμό, τα μέτα συγκοινωνίας και τα μέσα παραγωγής, καταργείται και το κράτος στην παλιά του έννοια, καταργείται και η θρησκεία του έλεους. Γιατί η άρχή του χριστιανισμού είναι το έλεος, το δώρο, η αναμνη από το Θεό, η παθητικότητα, — ενώ αντίθετα, η άρχή του σοσιαλισμού είναι η προσωπική ενέργεια, η δικαιοσύνη, η άδερφική συνδρομή, η πρόθυμη εργασία του ανθρώπου, ακόμα και στην άπελπισία του, η ιδιόκτηση δράση. Με όλες τις επιφανειακές όμοιότητες, δεν υπάρχει μεγαλύτερη αντίθεση ανάμεσα χριστιανισμού και σοσιαλισμού. Αυτό είναι κίόλιας που έφερεθίξει τον προλετάριο ενάντια στη λεγομένη χριστιανικο—σοσιαλιστική εργασία, γιατί αυτή είναι και μένει πάντα πράξη του έλαιους, του δώρου και της παράκλησης, η τουλάχιστο της ευγνωμοσύνης. Ο προλετάριος όμως δεν θέλει δώρο, θέλει δικαιοσύνη. Έκεινο που πικραίνει τον εργάτη είναι, όταν ο κύριος εργοστασιάρχης, για τους «καλούς» εργάτες αναγκάζεται να ιδρύση παιδικούς σταθμούς, να δίνη δάνεια και τρόφιμα, να ιδρύη ταμειυτήρια κλπ. Βέβαια ο εργάτης παίρνει τα δώρα αυτά από ανάγκη, ντρέπεται όμως γι' αυτά. Και τό χέρι, που τα παίρνει, τρέμει. Και τό στόμα του, από τό όποιο περιμένουν να πη ευχαριστώ, μένει κλειστό. Γιατί δεν μπορεί να ευχαριστή για δώρα κεινος, που του παραγνωρίζεται τό δικαίωμά του.

Ο χριστιανισμός προσπαθεί να πετύχη την καταστολή της δυστυχίας με ξένες δυνάμεις. Με ένα σωτήρα, που πέθανε για τους άλλους με ένα Θεό, που στέλνει βοήθεια από έλεος και που μόνο με παρακλήσεις συγκινείται. Ο σοσιαλισμός, επιδιώκει την καταστολή της δυστυχίας με την προσωπική δύναμη, με την αλληλέγγυα εργασία όλων των ανθρώπων, με τη δικαιοσύνη, που δεν έχει ανάγκη από παρακλήσεις. Και εδώ άκριθώς βρίσκειται η πλάνη της «Ένωσης των χριστιανών σοσιαλιστών», γιατί

νομίζουν πως, με την αφοσίωσή τους στις χριστιανικές 'Εκκλησίες είναι δυνατό να εξυπηρετηθῇ ὁ σοσιαλισμός. Ἡ ἐργασία τους είναι σπατάλη δύναμης. Καί είναι χαρακτηριστικὸν ὅτι, φορεῖς τῆς κίνησης αὐτῆς εἶναι μερικὸι παπάδες. Κι' ἂν ἀκόμα ὅμως οἱ παπάδες αὗτοι ὑποκειμενικὰ ἐνεργοῦν ἀπὸ ἰδεώδη ἐλατήρια, ὁ κοινωνιολόγος, ποῦ ἐξετάζει ἀντικειμενικὰ τὰ πράγματα, δὲν μπορεῖ, παρὰ νὰ διαπιστώσῃ ὅτι τὸ κάνουν γιὰ χάρη τῆς συντήρησής τους. Χτυπᾷ τόσο ἐπιλήψιμα στ' αὐτὴν νὰ ἀκοῦμε νὰ λέγε : Ἐπειδὴ εἶμαι χριστιανὸς εἶμαι σοσιαλιστὴς. Ὅτι ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἐχτιμᾷ τὸν πλοῦτο (μπροστὰ βέβαια ἀπὸ τὴ συντέλεια τοῦ κόσμου, ποῦ πιστεῦε καὶ περίμενε ὁ Χριστός). Ὅτι ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἀναγνωρίζει προνομιστοῦχος τάξεις (μὰ δὲν ἦταν οἱ ἔβραιοι γιὰ τὸ Χριστὸ ὁ περιούσιος λαός;). Ὅτι ὁ χριστιανισμὸς διδάσκει τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν ἐχθρὸν (ναί, μὰ πάντα ἀποβλέποντας στὴ δευτέρα παρουσία, ποῦ τὴν περίμεναν ὅλοι). Ὅτι ὁ χριστιανισμὸς εἶναι διεθνῆς (ὄχι ὅμως στὶς ἡμέρας τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Παύλου). Ὅτι στὸ χριστιανισμὸ ἀναπτύχθηκε ὁ πρῶτος κομμουνισμὸς. Τί εἶδος ὅμως κομμουνισμοῦ ἦταν αὐτό, τὸ εἶδμε καὶ παραπάνω. Ὅταν λογαριασῶμε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ, ὅπως μᾶς μεταδίνεται ἀπὸ τὸ Μάρκο καὶ πρὸ πάντων ἀπὸ τὸ Μτθθαῖο, καθὼς καὶ ἔτι ἐδίδαξε ἡ Ἐκκλησίαι σὲ διάφορες ἐποχές, πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἢ συγχέουν τίς ἐννοίας ἐκεῖνοι, ποῦ προσπαθοῦν νὰ σχετίσουν τὸ χριστιανισμὸ μὲ τὸ σοσιαλισμὸ, ἢ πλῆζουν μὲ τίς λέξεις. Ὅτι ὅμως μὲ τὴν σοσιαλιστικὴν κίνησιν εἶναι ἐνωμένη σφικτὰ καὶ θρησκευτικὴ δύναμις, νομίζομε ὅτι τὸ ἀποδείξαμε ἀρκετὰ. Δὲ μπορεῖ ὅμως κανεὶς νὰ πῇ ὅτι ἡ θρησκευτικὴ αὐτὴ δύναμις εἶναι χριστιανικὴ, ἐπειδὴ ἀναγκάζεται, ἀπὸ τὴν πίεσιν τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας, νὰ ἀνεχθῇ τὸ χριστιανισμὸ μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ ἀκουστῇ καὶ νὰ διαδοθῇ. Αὐτὸ θὰ ἐσήμαινε ὅτι δὲ σκεπτόμαστε ἱστορικὰ, ὅτι δὲν καταλαβαίνομε τὰ κοινωνιολογικὰ κινήματα.

Χριστιανισμὸς καὶ σοσιαλισμὸς εἶναι τόσο ἐχθροὶ ἀναμεταξύ τους, ὅπως εἶναι τὸ ἔλεος καὶ ἡ δικαιοσύνη, ἰδιωτικὴ οἰκονομία καὶ ὁμαδικὴ οἰκονομία. Εἶναι ἀρχαί δύο διαφορετικῶν κόσμων. Ἀκριβῶς ὅμως, ὅπως ὁ λόγος τοῦ Παύλου ἐβλάψε τοὺς ἱερεῖς τοῦ ναοῦ Ἀρτεμῆς στὴν Ἔφεσον καὶ πρὸ κάλεσε μὴ σιγήσῃ γιὰ «θρησκευτικοὺς» λόγους. Ἀκριβῶς ὅπως ἡ θρησκευτικὴ Μεταρρύθμιση τοῦ Λουθήρου ἀφαίρεσε ὑλικά ἔγχεθ' ἀπὸ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησίαν — καὶ ἡ Κοθολικὴ Ἐκκλησία, μὲ αἱματηροὺς πολέμους, ἀποκατέστησε πάλιν στὰ 1629 τὸ παλιὸ τῆς δικαίωμα τῆς κατοχῆς στὸ ὄνομα τῆς Θρησκείας, ἔτσι ἀκριβῶς πλεῖσι καὶ ἡ

σημερινή Ἐκκλησία δλων τῶν μορφῶν γιά τήν παλιά πίστη— γιάτι στή νέα κοινωνία δέν ὑπάρχει τόπος γιά διωρισμένους και πληρωτοὺς παπάδες. Ἡ θρησκεία τῆς νέας κοινωνίας δέν ἔχει πληρωτοὺς ὑπαλλήλους, οὔτε κοινοτικούς! Ἐχει μόνο ἐλεύθερους ἀνθρώπους, ἀπό τοὺς ὁποίους, ὅσοι εἶναι θρησκευτικοί, ἐκδηλώνονται στοὺς φίλους τους, ὅταν ἐκείνοι τὸ ζητήσουν. Ἡ νέα κοινωνία θά ἐλευθερώσῃ ὀλωσδιόλου ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς παλιάς κοινωνίας τὰ ἀνώτερα ἀγαθὰ: Τὴν ἀγάπη και τὴ θρησκεία, τὴν ἐπιστήμη και τὴν τέχνη, γιάτι στήν παλιά κοινωνία ἐξυπηρετοῦσαν μόνο τὴν ἀρχουσα τάξη και χρησιμοποιοῦνταν μόνο γιά τὴν ἐκμετάλλευση.

Σοσιαλισμὸς και χριστιανισμὸς εἶναι ἀντιθέσεις. Σοσιαλισμὸς και θρησκεία δέν εἶναι βέβαια ἀντιθέσεις, ἀλλὰ και δέν ταυτίζονται εἰ ἐνδὸς αὐτῆς ἔννοιες, ὅπως πάλι ἰσχυρίζονται μερικοί. Καὶ ἐδῶ ἐπικρατεῖ σύγχυση ἔννοιῶν.

Γιά νὰ ἐκφρασθοῦμε ἰδεολογικά: Σοσιαλισμὸς εἶναι ὁ σεβασμὸς πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα, πρὸς τὴν ἐργασία και τὰ προϊόντα τῆς, πρὸς τὴ φύση, κοντολογίῃ πρὸς κάθε τι, ποὺ συλλαβαίνουν εἰ αἰσθήσεις μας και τὸ πνεῦμα μας, και τὸ ζοῦμε συνειδητὰ μὲ τὴν ἀνθρωπότητα τῶν ἡμερῶν μας. Θρησκεία εἶναι ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸ ἄπειρο, πρὸ ἐκεῖνο, ποὺ βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὴν ἀντιληπτική μας δόξαμη και ποὺ τὸ ζῆ ὁ ἀνθρώπος μὲ τὴν ἀνθρωπότητα δλων τῶν ἐποχῶν.

Θρησκεία και σοσιαλισμὸς εἶναι ὁμόκεντροι κύκλοι. Ἡ περιφέρεια τοῦ μικροῦ κύκλου, τοῦ σοσιαλισμοῦ, ταυτίζεται μὲ τὸν δρίζοντά μας. Ἡ περιφέρεια τοῦ μεγάλου κύκλου τῆς θρησκείας, βρίσκεται στὸ ἄπειρο.

Ἡ ἀπὸ ἄλλη ἀποψη: Τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα τοῦ μέλλοντος, θά ξεπεράσῃ τίς θρησκευτικὰς τῶν δογμάτων και θά ἀπλωθῇ μέτα σὲ μιὰ ἀτελείωτη κοινότητα τῆς ἀνθρωπότητας. Μὲ τὴ δημοκρατική δὲ σύνθεση τῶν κοινωνιῶν θά βρῆ τοὺς κατάλληλους δρόμους γιά τὴν ἐξάπλωσή τους και στήν οἰκονομία τῆς μελλοντικῆς ἐποχῆς θά βρῆ τὴ σταθερὴ τῆς βάση.

Τὸ συναίσθημα τῆς ἔντασης στὸ μέλλον ποτὲ δὲ θά μεταβληθῇ σὲ κυριαρχία και ἐκμετάλλευση, οὔτε σὲ Ἐκκλησία και ἱεραρχία, σὲ δόγμα και αἰρέσεις. Ἀυτὰ ὅλα εἶναι μορφῆς τοῦ ταξικοῦ κράτους ποὺ στέκουν και πέφτουν μαζί του. Τὸ συναίσθημα αὐτὸ τῆς ἔντασης στὸ μέλλον θά στρέφεται πρὸς τὸ ἄπειρο, τὸ ἀκατάληπτο, τὸ ἀνεξερῆνγητο. Οἱ ἀδύνατες φύσεις θά βρίσκουν τὴν ἡσυχία τους ἀκολουθώντας τοὺς ἀοχηγοὺς τῆς ἐκλογῆς τους. Ἀπ' αὐτοὺς δὲ μπορεῖ νὰ προέλθῃ καμμιὰ καταπίεση. Μὲ τὸν ἐσωτερικὸ πλοῦτο τῆς προσωπικότητάς τους θά βρίσκων-

ται σέ μιὰ ἐρωτική κοινωνική σχέση με τοὺς ἄλλους. Δὲ θὰ ζητοῦν νὰ εἶλουν μετὰ τὴ βία τὴ δική τους εἰκόνα μέσα στις καρδιές τῶν ἄλλων, παρά θὰ ὀδηγήσῃ τοὺς ἄλλους σέ μιὰ ὑπερπροσωπική ζωὴ. Κάθε ἄνθρωπος θὰ εἶναι κι' ἓνας δρόμος, ποτὲ δὲ μως σκοπός. Ὁ δρόμος ὀδηγεῖ μέσα ἀπὸ τοὺς εὐγενικώτερους ἀνθρώπους πρὸς τὸ ἀπειρο.

Ἔτσι φτάσαμε στὸ τέλος τῆς ἐρευνάς μας. Τρεῖς φορές δοκιμάσαμε γιὰ νὰ δείξωμε τὴν δόξην, στὴν ὁποία στηρίζονταν ὡς τώρα κράτος καὶ Ἐκκλησία καὶ στὴν ὁποία θὰ στηρίζονται στὸ μέλλον σοσιαλισμός καὶ θρησκεία. Νομίζομε ὅτι, μετὰ τὴ μεθοδικὴ αὐτὴ ἀνάλυσιν, δείξαμε ὅτι ὁ πυρήνας τῆς ἐξέλιξης εἶναι οἱ οικονομικὲς προϋποθέσεις. Νομίζομε ὅτι φάνηκε καθαρὰ ὅτι κάθε ἰδεολογία εἶναι ὁ πνευματικὸς κόσμος μιᾶς οικονομικῆς κατάστασης καὶ πῶς ἐκφυλλίζεται σὲ φαντασιοκοπία καὶ ψέμα δταν χάσῃ τὴν ἐπαφὴν τῆς πρὸς τὴν οικονομικὴ αὐτὴ δόξην. Γιατὶ τότε μένει πίσω ἀπὸ τὴ φυσικὴ καὶ οικονομικὴ ἐξέλιξιν καὶ μεταβάλλεται σὲ ἰδεολογισμό, ὅπως τὸ ζοῦμε σήμερον μετὰ τὸ κράτος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς παλαιᾶς κοινωνίας. Ὅταν ἀντίθετα ἡ ἰδεολογία ξεπερνᾷ τὴν ἐξέλιξιν, τότε καταντᾷ οὐτοπία. «Ἄλλὰ οἱ οὐτοπίαι τῆς χρεῖς εἶναι οἱ ἀλήθειαι τῆς σήμερον». Ἔτσι εἶπαν καὶ μετὰ τὸ δικίον τους. Καὶ γι' αὐτὸ, καλύτερα νὰ εἶναι κανεὶς οὐτοπιστής, παρά νὰ εἶναι ἰδεολογιστής.

Οἱ ἰδεολογισμοὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κράτους, τὸ ἰδιωτικὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας τῆς οἰκογενειαρχικῆς ἐποχῆς, ἐξουσιάζουν τὴν παλαιὰ κοινωνίαν, ἐξουσιάζουν καὶ τὸ παλιὸ σχολεῖο. Ἀπέναντί τους θέτομε ἑμεῖς τὴν ἰδεολογίαν τῆς νέας οικονομίας, τῆς κοινωνικῆς οικονομίας, τῆς προσωπαρχικῆς ἐποχῆς. Θέτομε τὸ σοσιαλισμὸν μετὰ τὴ μορφήν τῆς Δημοκρατίας τῶν δυνάμεων, μετὰ ἐλεύθερους ἀρχηγούς, καθὼς ἐπίσης θέτομε τὴν νέα θρησκείαν τῆς ἐντασης καὶ ὑφησης.

Ὁ Γκαίτρε λέει: (1) «Ἡ ἀπόστασις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ θεὸν καὶ ἡ θεοκρίση, πού ἔχει ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸ θεὸν εἶναι οἱ δύο πόλοι, γύρω ἀπὸ τοὺς ὁποίους θὰ στρέφεται ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ τοῦ μέλλοντος. Ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ θὰ κινῆται ἐδῶ κι' ἐκεῖ, ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς πόλους. Ἀπὸ τὸ ἀντίκρουσμα ἡ τὴν παραλληλία τῶν πόλων, ἀπὸ τὴ σύγκρουσίν τους ἢ τὴν ἀρριβαλία συμπλήρωσίν τους, γεννιέται ἡ νέα θρησκευτικὴ διάθεσις, πού θὰ εἶναι ἡ οὐσίαν τῆς νέας θρησκείας.

Ἀπὸ τὸ συναίσθημα τῆς ἀπόστασης τοῦ Θεοῦ πηγάζει τὸ συναίσθημα τοῦ ἀνθρώπου ὅτι εἶναι μονάχος μέσα στὸν κόσμον. Μέσα στὸ ἐσωτερικόν μου νιώθω τότε τὸν ἑαυτὸν μου μόνον. Κα-

(1) «Der unbekannte Gott» σελ. 124.

νένας άνθρωπος δὲ συμπεριζέται τῇ μοναξιά μου, οὔτε ὁ Θεός. Καὶ οἱ πῖο κοντινοί μου καὶ οἱ πῖο ἀγαπητοί μου δὲν παίρνουν τίποτα ἀπὸ μένα, καὶ ἂν ἀκόμα βρίσκονται μέρα νύχτα κοντά μου. Μέσα μου ἐπικρατεῖ ἡ σιωπὴ καὶ ἡ ἀταραξία. Καὶ ἐπειδὴ κανένας δὲν μπορεῖ γὰ μὲ ἐγλεῖν ἀπὸ τῆ μοναξιά αὐτῆ τοῦ ἐσωτερικοῦ μου, γι' αὐτὸ δὲ χρειάζομαι καὶ κανένα. Ἀναπαύομαι μόνος μου. Δὲ φοβοῦμαι κανένα οὔτε τὸ Θεό. Πόσο δμως ἡ ἀπάρνηση αὐτῆ ὑψώνεται πότε πότε ἀπὸ μέσα μου καὶ μοῦ φέρνει τὴν πικρία, τὴν ἀπογοήτευση. Ἔρχονται στιγμές, πού εἰλα γύρω μου εἶναι μιὰ ἔρημος, πού μοῦ πλακώνει τὴ ψυχὴ. Κατὰ πτωση εἶναι ἡ τύχη τοῦ ἀθεοῦ εὐσεβοῦς, ὡσπου νάρθῃ ἡ βεβαιότητα τοῦ Θεοῦ, πού θὰ τὸν σώσῃ.

»Τὸ συναίσθημα αὐτὸ τῆς βεβαιότητος τοῦ Θεοῦ γεννᾷ στὴ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἓνα ὑπέρχο ζωϊκὸ συναίσθημα. Ὅσο καὶ ἂν εἶμαι μοναχός, νιώθω δμως ὅτι καὶ ἡ μοναξιά μου εἶναι θέλημα Θεοῦ. Ὅτι καὶ ἡ μοναξιά μου βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴ σκέπη του, κι' ἄς μὴν τὸ καταλαβαίνω πολλές φορές. Μέσα στὴν ἐγκατάλειψή μου νιώθω τὸν ἑαυτὸ μου ἀσφαλῆ, γιὰτι ξέρω ἓνα πᾶμα: ὅτι ὑπάρχει Ἀυτός. Ὅτι ἡ ζωὴ μου ἀποβλέπει ε' ἓναν ἀνώτερο σκοπὸ, ὅτι ἡ ζωὴ μου ὑποτάσσεται σὲ κάποιον τελικὸ σκοπὸ. Ὅπως κάθε φυσικὴ ὑπαρξὴ, νιώθω κι' ἐγὼ τὸν ἑαυτὸ μου τοποθετημένον κάπου μέσα στὴ διάταξη τοῦ κόσμου πού δὲν εἶναι τυχαία, μὰ εἶναι κάτι αἰσθητό, κάτι ζωντανό. Μέσα μου νιώθω κάτι σὰν ἱκανοποίηση, σὰν φῶς, σὰν εὐτυχία, σὰν ἀνακούφιση, σὰν ἐνθάρρυνση, σὰν πρωτὸν ἥλιον. Ἡ καρδιά μου ξεχειλίζει ἀπὸ εὐγνωμοσύνη, προσδοκία, εἰρήνη.

»Τὸ συναίσθημα τῆς ἀπόστασης τοῦ Θεοῦ μὲ πιέζει καὶ μὲ γονατίζει. Μὰ ἡ βεβαιότητα τοῦ Θεοῦ μὲ ὑψώνει πάλι. Ἡ λαχτάρρα μου γιὰ τὸ Θεό, πού ποτὲ δὲ σβήνει μέσα μου, θὰ γίνῃ ἡ γέφυρα, πού θὰ βοηθήσῃ τὸ ἐσωτερικόν μου νὰ ἐγῆ ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψή του. Μὰ πάλι ἀπὸ τὴ ψηλὴ σκοπιὰ μου, θὰ πέσω πάλι στὸ βάθος τῆς ἐγκατάλειψης. Ἔτσι ἡ ἐσωτερικὴ μου ζωὴ παίζει ἀνάμεσα στὰ δυὸ αὐτά, ὅπως ἡ μαγνητικὴ βελόνη, πού παίζει ἀνάμεσα στὸ θετικὸ καὶ τὸν ἀρνητικὸ τῆς πόλο. Τὸ παίξιμο αὐτὸ ἐδῶ κι' ἐκεῖ, νὰ ποιά εἶναι ἡ θρησκευτικὴ μου ζωὴ.

»Γιὰ κάθε ἄλλο περιεχόμενον, συγκινήσεις, ἐλπίδες κλπ. πού παρέχουν εἰς παλιὰς θρησκείας, δὲν ὑπάρχει χῶρος μέσα μου. Ἡ λέξη τῆς σωτηρίας ἔχασε γιὰ μένα τὴ σημασία τῆς. Ἡ ἐξέλιξη εἶναι εἰλα. Ἀμαρτία καὶ καθῆκον δὲν εἶναι θρησκευτικὴ μὰ ἠθικὴ ὑπόθεση. Ἡ αἰώνια ζωὴ εἶναι δευτερευόν ζήτημα γιὰ μένα. Ἐπειδὴ δὲν ξέρω τὸ Θεό, δὲν ξέρω τίποτα καὶ γιὰ τοὺς οὐρανούς καὶ τὴν κόλαση».

Ἡ ἰδεολογία τῆς κοινωνίας ἐκδηλώνεται στὴ διδασκαλία τοῦ σχολείου. Οἱ ἰδεολογισμοὶ τοῦ κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἐξουσιάζουν τὴ διδασκαλία τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν καὶ τῆς ἱστορίας. Ἡ νέα κοινωνία ἀπαιτεῖ νέα ζωὴ.

Σχετικὰ μὲ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν παραπέμπομε εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἑρβίκου Σούλτς: «Ἡ σχολικὴ μεταρρυθμίσις τῆς σοσιαλ-δημοκρατίας» καὶ εἰς τὸ κεφάλαιον «Ἡ σημερινὴ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν»: «Ὅ,τι δίνεται εἰς τὸ σχολεῖον ὡς θρησκεία, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ μιὰ παραφθαρμένη ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία». Μὲ τὸ δίκαιον τοῦ Σούλτς καταδικάζει τὸ πολὺ ὀλικὸ ἀπομνημόνευσις, καθὼς καὶ τὰ πολλὰ ρητὰ! Ἐνας ἀρχιμανδρίτης παραπονεῖται: «Μαζὶ μὲ τὴν τέταρτην ἐντολήν, πρέπει νὰ μάθουν τὰ παιδιὰ καὶ τὸ μέρος τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τοὺς Ἐφεσίους 6, 5—7. «Οἱ δοῦλοι ὑπακούετε τοῖς κυρίοις ἐν ἀπλότῃ τῆς καρδίας ὑμῶν ὡς τῷ Χριστῷ», παραλείπουν ὅμως τὸ μέρος: «Καὶ οἱ κύριοι τὰ αὐτὰ ποιεῖτε πρὸς αὐτοὺς, ἀνιέντες τῶν ἀπειλῶν...» (Ἐφεσ. 6, 9). Τὰ παιδιὰ πρέπει νὰ μαθαίνουν: «Τὰ τέκνα ὑπακούετε τοῖς γονεῦσιν ὑμῶν ἐν Κυρίῳ, τοῦτο γάρ ἐστι δίκαιον. Τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα» (Ἐφεσ. 6, 1—3), ἐνῶ τὸ μέρος τοῦ ἴδιου κειμένου, ποὺ λέει πῶς καὶ οἱ γονεῖς δὲν πρέπει νὰ ἐξοργίζουσιν τὰ παιδιὰ τους, παραλείπεται. Κατὰ τὴν πρὸς τοὺς Ῥωμαίους 13, 1—2) ἐπιστολήν, ὁ καθένας πρέπει νὰ ὑποτάσσεται εἰς τὴν ἐξουσίαν καὶ σὲ κάθε τῆς γραμμῆ παρουσιάζεται ἡ ὑποταγὴ αὐτῆ σάν θέλημα Θεοῦ. Ὅτι ὅμως ἡ ὑποταγὴ εἰς τὴν ἐξουσίαν δὲν πρέπει νὰ διδάσκεται σάν ἐντολή καὶ θέλημα τοῦ Θεοῦ, τὸ εἶδει ὁ Πέτρος, δταν ἀντιτάσῃ εἰς τὴν κοσμικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν ἐξουσίαν ὅτι πρέπει κανεὶς νὰ ὑπακούῃ περισσότερο εἰς τὸν Θεόν, παρά εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Τὸ ρητὸ ὅμως αὐτὸ δὲν συμπεριλαμβάνεται εἰς τὴν κείμενα, ποὺ πρέπει νὰ μάθουν τὰ παιδιὰ. Ἐπίσης, μὲ μιὰ κακὴ μετάφρασιν τοῦ μέρους τῆς ἐπιστολῆς πρὸς Θεσσαλονικεῖς 2, 2, δίνεται ἡ ἐντύπωσις ὅτι ὁ φτωχὸς πρέπει νὰ ὑποφέρῃ τὴν φτώχίαν τοῦ ἀγόγγυστα ἐπειδὴ αὐτὸ εἶναι τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ ὅτι θὰ εἶναι μεγάλη ἁμαρτία εἰς ἐπιθυμίαν τῶν πλοῦτων....

Καὶ ὅμως τὸ νόημα τοῦ ρητοῦ εἶνε ὀλίγον διαφορετικόν. Εἶναι ὅτι τὸ καλὸ ὄνομα εἶναι πολυτιμότερον ἀπὸ τὸν πλοῦτον, πολυτιμότερον ἀπὸ χρυσάφι καὶ ἀσήμι. Μὲ τὴν ἐκλογὴν τῶν καταλλήλων ρητῶν τονίζεται ἡ ἀγιότητα τῶν σημερινῶν συνθηκῶν τῆς ἰδιοκτησίας καὶ συνίσταται ἡ φιλανθρωπία πρὸς τοὺς φτωχοὺς. Τὸ δικαίωμα ὅμως, ποὺ ἔχει ὁ φτωχὸς εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν καὶ ποὺ τὸ τονίζει ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, δὲν τὸ ἀναφέρουν καθόλου. Μὰ ὁ ἐργατικὸς μας λαὸς, εἰς τὰ ζητήματα τοῦ ἡμερομισθίου καὶ

των συνθηκῶν τῆς ἐργασίας, δὲ μπορεῖ νὰ ἀρκεστῇ σὲ ἐλεημοσύνη, ἀλλὰ ζητᾷ τὸ δίκαιόν του, δηλαδή ἀπόλυτη ἐλευθερία νὰ ὀργανωθῇ καὶ νὰ δημιουργήσῃ σταθερὲς συνθήκες ἐργασίας καὶ ἡμερομισθίων. Καὶ ὅταν ἡ προσπάθεια αὐτὴ δὲν ἀναγνωρίζεται δίκαια καὶ σὰν θέλημα Θεοῦ, παρὰ στὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἴτε ἀγνοεῖται ὁλότελα, εἴτε καταπολεμεῖται, τότε δὲν πρέπει νὰ θαυμάζωμε ὅταν ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες δημιουργηταὶ τὸ μίσος ἐναντῖα στὴν Ἐκκλησίᾳ.

Στὰ τίμια αὐτὰ λόγια τοῦ παραπάνω-ἀρχιμανδριτοῦ δὲν ἔχομε νὰ προσθέσωμε τίποτα. Τὰ λόγια αὐτὰ ἐπιθεβαιώνουν διαδρα διεξοδικὰ ἀναπτύξαμε παραπάνω. Ὅτι δηλαδή τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶνε διδασκαλία τῆς συγκεντρωτικῆς ἐξουσίας, βασικὸ γνῶρισμα τοῦ σχολείου τῆς παλαιᾶς κοινωνίας.

Καὶ πῶς θὰ εἶναι ἡ κατάστασις ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς νέας κοινωνίας; Ὁ Natoip λέει (1) «... Τώρα ὁμως, ποὺ μᾶς ἐγίνε δυνατό νὰ κερτήσωμε τὸν ἀνθρωπιστικὸ πυρήνα τῆς θρησκείας καὶ νὰ ἀπορρίψωμε ἅλα ὅσα ἀναφέρονται στὴν ἐπέκεινα ζωῆ, μπορεῖ νὰ λυθῇ τὸ πρόβλημα. Μόνον ὅ,τι εἶναι ἀποδεικτό μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ ἀντικείμενο μιᾶς ὑποχρεωτικῆς διδασκαλίας θρησκευτικῶν». Ὁ Natoip μιλεῖ γιὰ τρεῖς στάδια τῆς διδασκαλίας γιὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν. Στὴν ἡλικίαν τῆς «παιδικῆς πίστεως» «ὁ Θεὸς εἶναι γιὰ τὸ παιδί ὁ πατέρας καὶ τὸ παιδί παίζει μὲ τις σκέψεις τοῦ Θεοῦ». Γιὰ τὸ στάδιο αὐτὸ ἡ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ἀκίνδυνη.

Τὸ δεῦτερο στάδιο, στὴν ἡλικίαν 12—14 ἐτῶν, θέτει τὸ παιδί «μπροστὰ στὸ θρησκευτικὸ πρόβλημα», φυσικὰ χωρὶς νὰ τὸ ὑποχρεώσῃ νὰ συμφωνήσῃ μὲ ὅ,τι τοῦ διδάσκει. Τὸ τρίτο στάδιο, στὴν ἡλικίαν τῆς ἡθῆς, πρέπει, μὲ βάση τὴν ἱστορικὴν ἐρευνα τῆς θρησκείας, νὰ κάμῃ τὸ παιδί ἱκανὸ νὰ πάρῃ ὀρισμένην στάση ἀπέναντι στὴ θρησκείαν.

Μιὰ τέτλια διδασκαλία θρησκευτικῶν, μακριὰ ἀπὸ κάθε δόγμα, ζητοῦν σήμερα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Natoip καὶ ἄλλες εὐγενικὰς προσωπικότητες ἀπὸ καθαρὸ θρησκευτικὸ ἰδεαλισμὸ. Γνωρίζομε ὅτι παιδαγωγοὶ σὰν τὸ Σχέρερ, τὸ Σλέμμερ καὶ ἄλλοι ἀνάλαβαν στὰ σοβαρὰ τὸν ἀγῶνα αὐτό. Ἡ παλαιὰ κοινωνία στὴν ἀρχὴ δὲν ἐνοχλεῖται ἀπὸ τὸν ἰδεαλισμὸ αὐτό, γιὰτὶ ἐλπίζει πῶς θὰ μείνῃ μόνον στὰ λόγια. Ἄλλωστε ἡ παλαιὰ κοινωνία ἔκαμε γνωστὴ τὴ θέλησὴ τῆς στὰ ζητήματα αὐτὰ καὶ δὲν ἐγνοεῖ νὰ διαδίσῃ ἄλλο

(1) Paul Natoip, «Sozial pädagogik», σελ. 381.

δρόμο. Το άρθρο 149 της σχολικής νομοθεσίας λέει: «Ἡ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν εἶναι τακτικὸν μάθημα τῶν σχολείων πλὴν τῶν κοσμικῶν σχολείων. Διδάσκεται ὡς ὀρίζουν οἱ ἐκπαιδευτικοὶ νόμοι. Ἡ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν δίδασκεται σύμφωνα με τὰς θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις τῆς κοινωνίας κάθε σχολείου, χωρὶς νὰ χάνη τὸ κράτος τὸ δικαίωμα τῆς ἐπιθεώρησης». Μὲ ἔμφραση τινίζεται ὅτι οἱ «ἀντιλήψεις» ἐδῶ δὲν εἶναι «δόγματα». Ἐὰν εἶχαμε ὁμῶς τὴν ἐπιθυμία νὰ μάθωμε ποιὸς εἶναι οἱ ἀντιλήψεις τῆς εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας ἅμα δὲν εἶναι τὰ δόγματα. Γιὰ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησίαν εἶναι φανερὸν ὅτι πρόκειται γιὰ τὰ δόγματα καὶ τὰς παπικὰς ἀποφάσεις. Πῶς ἔχει ὁμῶς τὸ ζήτημα γιὰ τὴν εὐαγγελικὴ Ἐκκλησίαν; Μήπως πρόκειται γιὰ τὴν ἀντιλήψιν τοῦ Λουθέρου πρὶν ἀπὸ τὸ 1525, τὴν ἐπαναστατικὴν; Ἡ πρόκειται γιὰ τὴν ἀντιλήψιν τοῦ μετὰ ἀπὸ τὸ 1525, τὴν ἐγκριθεῖσαν ἀπὸ τὸ κράτος; Ἡ μήπως εἶναι οἱ ἀντιλήψεις, ποὺ εἶναι γραμμένες στὸ βιβλίον τῶν Γκροϋνγκε καὶ Σμίτε «Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν»; Δίνομε μερικὰ παραδείγματα ἀπ' αὐτές: «Ὁ χριστιανισμὸς δὲν εἶναι δικαστικὸς, ἐπειδὴ δηλαδὴ ὁ διάβολος στὴν ἀρχὴ ἦταν καλὸς ἄγγελος καὶ ἀργότερα στράφηκε ἐναντίον τοῦ Θεοῦ. Γιὰ τὸν διάβολον, καὶ σὺν ἀρχηγῶν τῶν κακῶν ἀγγέλων, ὑποτάσσεται στὸ Θεόν». Γιὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου διδάσκουν οἱ συγγραφεῖς αὗτοι ὅτι «ὁ χριστιανισμὸς πρέπει νὰ πιστεύῃ ἀκράδαντα ὅτι ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν κόσμον ἀπὸ τὸ μηδέν». Ἄκόμα: «Καὶ ἂν ἀκόμα δὲ μπορούμε νὰ ἐννοήσωμε τὴν ἱστορίαν τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, δὲ μᾶς ἐπιτρέπεται ὁμῶς νὰ τὴν ἀντικαταστήσωμε μετὰ τὴν εἰδωλολατρικὴν κοσμογονίαν. Πρέπει λοιπὸν καὶ στὸ κεφάλαιον αὐτὸ τῆς Βίβλου νὰ βλέπωμε ἓνα μέρος τῆς Ἀποκάλυψιν ποὺ μᾶς ἔκαμε ὁ Θεός».

Γιὰ τοὺς ἀγγέλους καὶ τοὺς διαβόλους διδάσκουν ἀκόμα οἱ περιέργοι αὗτοι συγγραφεῖς: «Οἱ ἄγγελοι εἶναι πνευματικὰ ὄντα, ὅχι ὁμῶς ὀλότελα αὐτὰ, γιὰ τὴν παρουσιάζονται καὶ στοὺς ἀνθρώπους».

«Ὁ διάβολος δὲν ἔχει ἀκατανίκητην δύναμιν ἀπάνω στὸν ἄνθρωπον».

Γιὰ τὴν καταγωγὴν τοῦ ἀνθρώπου οἱ συγγραφεῖς αὗτοι ξέρουν ὅτι «ὄλοι οἱ ἄνθρωποι κατάγονται ἀπὸ ἓνα ἀρχικὸν ζεῦγος». Τὴν διδασκαλίαν γιὰ τὴν «ὡς ἐκ θαύματος γέννησιν» τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τῆς Μαρίας θέλουν οἱ συγγραφεῖς νὰ διατηρήσωμε ὥστε νὰ ἐπιδειχθῇ ἀναμφισβήτητα ὅτι τὰ μέρη «τοῦ Ματθαίου 1, 18 συν. καὶ Λουκᾶ 1, 26 συν. εἶναι κατοπινὰ προσθήκας». Αὐτὰ εἶναι μερικὰ παραδείγματα, ποὺ δείχνουν ποιὸς εἶναι οἱ βασικὰς θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐκκλησίας καὶ λυπούμαστε ποὺ ὀφεί-

λομε να πούμε ότι οι αντιλήψεις αυτές κυριαρχούν στις καρδιές των σημερινών δδηγών της Εκκλησίας.

Οι δασκάλαι του μαθήματος των θρησκευτικών απορρίπτουν βέβαια τὸ βιβλίον αὐτό. Δένε δαι δέν εἶναι σύμφωνο μὲ τοὺς κανόνες, ὅτι εἶναι κακογραμμένον καὶ σάν ἀπὸ ἀρχαρίου. Τί γίνεται ὅμως στήν πραγματικότητα; Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκδόσεων του καὶ ἡ ἐπιμονή, μὲ τὴν ὁποία ὅλοι οἱ μαθηταί, ποὺ στέκονται μπροστὰ σὰ ἐξετάσεις, ζητοῦν στὰ παλαιοπωλεία τὸν ἀγαπητό τους «Γκροδντε καὶ Σμίτ», μὰς δίνει καθαρὴ ἀπάντηση στήν ἐρώτηση αὐτή. «Ὅλοι οἱ ἐξετασταί εἶναι εὐχαριστημένοι ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου τούτου καὶ δε μὴν ἔχη τῆσιν σημασία. Ἀλλὰ βέβαια, ἐφόσον θὰ εἶμαστε τυφλοὶ μπροστὰ στήν κοινωνιολογικὴ συσχέτιση τῶν πραγμάτων, δὲ θὰ καταλάβωμε ποὺ ὁδηγεῖ σήμερα ἡ πάλῃ γύρω ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τῶν θρησκευτικῶν καὶ τέτλια βιβλία θὰ ἔχουν πέραση.

Κάτω ἀπ' τὴν σημαίαν τῆς πάλῃς γιὰ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν μαζεῦονται οἱ ὁπαδοὶ τῆς παλαιᾶς κοινωνίας, οἱ ὁπαδοὶ τῆς ἀρχῆς τῆς κυριαρχίας καὶ τοῦ ταξικοῦ κράτους. Αὐτὸ θὰ φανῆ καθαρώτερα ὅταν σκεφτοῦμε πόσον λίγο συμφωνοῦν οἱ ἀπαιτήσεις τῶν δογματικῶν καταστροφῶν τοῦ σχολείου μὲ τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ. Ὅταν ἐπίσης ἴδομε ὅτι ἡ κίνηση τῶν χριστιανικῶν καὶ μὴ πολιτικῶν κύκλων ἔχει τόση σχέση μὲ τὸ χριστιανισμὸ καὶ τὴν Μη πολιτικὴν δὴν σχέση ἔχει τὸ γυμνάσιον μὲ τὴν οὐσία τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Οἱ χριστιανοὶ αὐτοὶ γονεῖς ζητοῦν τὴν σχολικὴν προσευχὴν. Ὁ Χριστὸς ὅμως εἶπε: «Σὺ δὲ ὅταν προσεύχῃ, εἰσελθε εἰς ταμετόν σου, καὶ κλείσας τὴν θύραν σου πρόσευξαι τῷ πατρὶ σου τῷ ἐν τῷ κρυπτῷ» (Ματθαῖος, Κεφ. στ', 6). Οἱ χριστιανοὶ αὐτοὶ γονεῖς ζητοῦν ὠρισμένες ὥρες τῆς ὁδομάδας γιὰ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν.—ὁ Χριστὸς ὅμως εἶπε: «Ἀλλ' ἔρχεται ὥρα, καὶ νῦν ἐστίν, ὅτε οἱ ἀληθινοὶ προσκυνηταὶ προσκυνήσουσι τῷ πατρὶ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» (Ἰωάν. Κεφ. δ', 23). Οἱ χριστιανοὶ αὐτοὶ γονεῖς καταδιώκουν καθένα, ποὺ ἔχει διαφορετικὰς ἀντιλήψεις ἀπ' αὐτοὺς καὶ κηρύσσουν τὸ μίσος πρὸς τοὺς ἐχθρούς.—ὁ Χριστὸς ὅμως εἶπε: «... Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, ἀγαπάτε τοὺς ἐχθρούς ὑμῶν, εὐλογεῖτε τοὺς καταρωμένους ὑμᾶς, καλῶς ποιεῖτε τοῖς μισοῦσιν ὑμᾶς καὶ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν ἐπηρεαζόντων ὑμᾶς καὶ διωκόντων ὑμᾶς» (Ματθ. Κεφ. ε', 44). Καὶ παρακάτω: «Μακάριοι οἱ δεδιωγμένοι ἐνεκεν δικαιοσύνης, ὅτι αὐτῶν ἐστίν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν» (Ματθ. κεφ. ε', 10). Ὅχι, μὲ τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ δὲ συμφωνοῦν οὔτε ἡ σχολικὴ προσευχὴ οὔτε ἡ προδιαγραμμένη διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν οὔτε ἡ ἀπονία καὶ τὸ μίσος. Οἱ

ἀπαιτήσεις αὐτὲς δὲν ἔχουν τίποτα τὸ κοινὸ μὲ τὸν χριστιανισμό. Εἶναι ἀπαιτήσεις μιᾶς πολιτικῆς ομάδας ποὺ θὰ ἦταν καλύτερα νὰ ὀνομάζεται, ὄχι «χριστιανικὴ μὴ πολιτικὴ», ἀλλὰ «πολιτικὴ—μη-χριστιανικὴ».

Ἐκεῖνος ὅμως ποὺ θεωρεῖ τὴ θρησκεία σὰν ἀνάγκη πρὸς ἔνταση καὶ ὕψωση. Ἐκεῖνος, ποὺ θεωρεῖ τὴ θρησκεία ὑπόθεση τοῦ συναισθήματος, καθαρὸ ζήσιμο, θὰ ἀπορρίψῃ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, ὅπως ἐκεῖνος ποὺ ἀγαπᾷ θεωρεῖ γελαῖα τὴ διδασκαλία περὶ τῆς ἀγάπης. Καὶ ὅπως ἡ ἐπιστήμη, ποὺ σκοπὸ ἔχει νὰ στηρίξῃ τὴν κοινωνικὴ τάξη, ὅπως ὁ σεξουαλισμὸς καὶ ἡ σεμαντοφία, ἔτσι καὶ ἡ φροντίδα γιὰ τὴ θρησκεία εἶναι εἰδικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς μεταγενέστερης οἰκογενειαρχικῆς κοινωνίας. (1) Καὶ μελλοντικὸι κοινωνιολόγοι θὰ διαπιστώσουν ὅτι μεταξὺ τῆς λατρείας τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων καὶ τῆς αὐτοαποθέωσης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας τοῦ 19 αἰῶνα δὲν ὑπάρχει σημαντικὴ διαφορά. Ἡ μὴπως διαφέρει τὸ ὅτι ὁ Γουλιέλμος ὁ 2ος ἔβαλε τὴ δική του μάσκα στὸ πρόσωπο ἐνὸς ἁγίου στὴ Μητρόπολη τοῦ Μέτσερ, ὅτι ἀποθεώνει ὅλους μὲ τὴ σειρά τοῦς προγόνους του ; «Tenant, pour ainsi dire la place de Dieu», λέει ὁ Δουδοβίκος ὁ 14ος.

Μήπως ὅμως τὸ σχολεῖο τοῦ μέλλοντος δὲν θὰ μπορούσε νὰ περιλάβῃ στὸ πρόγραμμά του μίαν θρησκεία ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Γκαίρε στὸ ὠραῖό του βιβλίον ; Ἴσως. Ὅχι ὅμως νὰ διδάσκηται σὲ ὀρισμένες ὥρες. Αὐτὸ εἶναι δυνατὸ νὰ γίνῃ μόνο γιὰ μιὰ θρησκεία, ποὺ μᾶς εἶναι τόσο ἀγνωστὴ ὅσο καὶ τὸ δάθος τοῦ χριστιανισμοῦ. Μιὰ τέτια θρησκεία πρέπει νὰ ἐμβληθῇ ἀπὸ τὰ ἔξω μὲ ὅλα τὰ μέσα τῆς διαλεκτικῆς καὶ τῆς ἱστορίας καὶ νὰ ἐφοδιασθῇ καὶ μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀέτου ἢ τοῦ βασιλιά. Ἐτσι ἡ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν ἐσφράγισε τὸ φυσικὸ μᾶς συναίσθημα μὲ τὴ βούλα τοῦ ἐβραϊκοῦ ἑλληνικοῦ σχολαστικισμοῦ. Μιὰ θρησκευτικὴ γλῶσσα, ποὺ κρατήθηκε ἀμετάβλητη ἀνάμεσα στοὺς αἰῶνες, καὶ ἕνας ἀκροβατισμὸς ἐννοιῶν, ποὺ δουλεύτηκε μὲ πείσμα ἀνάμεσα στοὺς αἰῶνες, καὶ τίς χιλιετηρίδες, τὰ κατάφεραν νὰ μᾶς παρουσιάσουν ὡς ἀδτονόητα τὰ πιὸ ἀπίστευτα τὰ πιὸ ἀκατανόητα πράγματα, ἔτσι ποὺ μᾶς ὀπνωτίζουν καὶ κανεὶς δὲν τολμᾷ νὰ ἔχῃ διαφορετικὴ γνώμη, ἀνδὲ θέλῃ νὰ τὸν ὑποπτευθοῦν γιὰ κακὸ, ἀνόητο, ἢ μάλιστα ἀρρωστημένο ἄνθρωπο. Φτάνει μόνο νὰ ἴδομε ὅλα τὰ στοιδία τῆς

(1) Βλ. τόμ. Α' τίς τρεῖς φράσεις τῆς κοινωνίας. Σελ. 114 ἐπισήμειση. Μεταφρ.

χριστιανικής διδασκαλίας για τη συγχώρηση, φτάνει να ακούσω-
με με καθαρά αυτιά τα άρθρα αυτά της πίστεως εάν να τ' α-
κούσαμε για πρώτη φορά, για να καταλάβουμε πώς είναι δυνατό
να αναγνωρίζονται τέτοιες διδασκαλίες από λογικούς ανθρώπους.
Για να κατορθωθεί όμως αυτό είναι φυσικά ανάγκη να έχουμε ώ-
ρες θρησκευτικής διδασκαλίας, και πολλές μάλιστα, όσο το δυ-
νατό περισσότερες. Για να κατορθωθεί αυτό πρέπει να ελέγχεται
το θρησκευτικό αίσημα των δασκάλων, πρέπει ο παπās να
είναι ο επιθεωρητής του σχολείου να προεδρεύη της σχολι-
κής Επιτροπής. Από τέτια τεχνάσματα όμως δεν έχει ανάγ-
κη ή νέα θρησκεία. Δεν έχει ανάγκη από ώρισμένες ώρες
διδασκαλίας γιατί δεν έχει να διδάξη τίποτα το άπιθανο. Γι'αυ-
τό, στο νέο σχολείο, όλο το πνεύμα της διδασκαλίας όλων των
μαθημάτων θα ήταν ή θρησκευτικότητα, το δέος μπροστά στο
μυστήριο του κόσμου το δέος μπροστά στη μεγάλη κοσμική δύ-
ναμη, ο σεβασμός προς κάθε συνάνθρωπο. Η θρησκεία αυτή δεν
έχει άρθρα πίστεως, ούτε Κατήχηση. Δεν έχει δόγματα ούτε παπά-
δες. Πραγματοποιείται κάθε μέρα στην έλληλεγγύη των εργατών
του παραγωγικού σχολείου. Γιατί, θρησκεία δεν είναι παθητική
εισδοχή θρησκεία είναι έργο. Δεν είναι άποχή. Είναι άγώνας.
Πατρίδα της είναι το έσωτερικό του ανθρώπου. Είναι ή έσωτερι-
κότητα. Αλλά μόνο εκείνη ή έσωτερικότητα θρονιάζεται στην
ανθρώπινη ψυχή, που αποβλέπει να δώσει σε κάτι μια ώρισμένη
μορφή. Όποιος δεν έχει ως έργο του, να διαμορφώσει έτσι και
την Πολιτική και την Οικονομία, ώστε κανείς να μην είναι ά-
ναγκασμένος να αποτραβεί τη σκέψη του από την ύπηρεσία για
τη δημιουργία του Κράτους του Θεού και να τη διαθέτη για να
δρη τα μέσα να στηρίξη το έγω του, αυτός δε ζη με το Θεό.
«Ο θρησκευτικός άνθρωπος δεν πρέπει να σταματήσει τον άγώνα
έφρσο και ένας μόνο άκόμη άνθρωπος έμποδίζεται, έξαι-
τίας οικονομικών αναγκών, να αναπτύξη όλες του τις δυ-
νάμεις για την έξυπνέρηση του κοινού έργου της δημιουρ-
γίας του κράτους του Θεού. Ο θρησκευτικός άνθρωπος
νιώθει βαθειά τη ντροπή να κατέχη περισσότερα από το
ελάχιστο όριο της συντήρησής του και να βλέπη άλ-
λους να αγωνίζονται και να εξαντλούνται για το έγω
τους, για το μαγαζί τους, τα κέρδη τους, για να κερδίσουν την
άπλη μόνο ζωή και μόνο στις ώρες της ανάπαυσης να μπορούν
να είναι άνθρωποι». Έτσι γράφει ο Γκριμ στο βιβλίον διδασκαλίας
του «Ο θρησκευτικός άνθρωπος». (1) Με το ίδιο πνεύμα

λέει και ὁ Oestreich: «Ἡ καθημερινὴ ζωὴ καὶ ἡ αἰωνιότητα ἀνήκουν μαζί. Πρέπει νὰ ἀφήσωμε τὴν Κυριακὴ ἀργία καὶ τὴν ἐρρησιν τῆς πραγματικότητος. Πρέπει νὰ εἰσαγάγωμε τὴ θρησκεία μέσα στὴν πρακτικὴ ζωὴ. Ἡ Κυριακὴ λατρεία, οἱ πανηγυρισμοὶ τὴν Κυριακὴν καὶ τὶς ἄλλες γιορτὲς, ἐξασθενεῖ τὴ δύναμή μας, μᾶς ἐμποδίζει ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ μας ἔργο. Ἀδελφικὸς ἄνθρωπος εἶναι μόνο ὁ ἄνθρωπος-ἐπαναστάτης, ἄνθρωπος τῆς δράσης. Οἱ κυριακάτικοι ἱεροκλήρυκες προσπαθοῦν νὰ παρουσιάσουν ὥρατες παλιὲς ἀδικίες. Καθησυχάζουν καὶ παρηγοροῦν, μὰ διατηροῦν τὴ δυστυχίαν. Ὁ ἀληθινός, ὁ ἀποτελεσματικὸς εἰρητισμὸς εἶναι ἡ πάλιν. Εἶναι ὁ ἐξοπλισμὸς κάθε ἀνθρώπου καὶ κάθε λαοῦ μὲ τὴν ἀνώτερή του ὑπαρξιν. (1) Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ ἔργο τοῦ νέου σχολείου, τῆς θρησκείας τοῦ νέου σχολείου: Νὰ ὀπλίσῃ τὸν καθένα μὲ τὴν ἀνώτερή του ὑπαρξιν. Γιατὶ θρησκεία εἶναι ζωὴ, δὲν εἶναι διδασκαλία. Καὶ δὲ συμβιβάζεται μὲ τὴν πραγματικὴν ζωὴν νὰ τοποθετοῦμε τὴν θρησκείαν σὲ ὀρισμένους ὥρες, π. χ. 8—9 ἢ 12—1. Γιὰ χάριν τῆς καθαρότητος τῆς συνειδήσεως μας. Γιὰ χάριν τῆς ἁγίας ζωῆς μας πρέπει νὰ ἀπαιτήσωμε νὰ φύγουν ἀπὸ τὸ σχολεῖο οἱ ὥρες τῶν θρησκευτικῶν καὶ νὰ γίνοντο ὁλότελα ἰδιωτικὴ ὑπόθεσις ποῦ θὰ τακτοποιηθῆ ἐξω ἀπὸ τὸ σχολεῖο καὶ τὶς ὥρες τῆς σχολικῆς ἐργασίας. Παραδεχόμεστε ὅτι οἱ ὥρες τῶν θρησκευτικῶν ἀποτελοῦν σήμερὰ ἀναγκαῖο κακό. Γιατὶ τὸ σημερινὸν σχολεῖο δὲν καλλιεργεῖ τὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα, ποῦ ζητοῦμε παραπάνω. Τὸ σχολεῖο σήμερὰ δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ μιὰ μηχανὴ γληγορινῆς μετάδοσης γνώσεων. Ἀκόμα γιατί πολλὰ παιδιὰ θὰ καταντήσουν νὰ μὴ βλέπουν τίποτα ἀπὸ θρησκευτικὴν ζωὴν. Γιατὶ, ὁμολογοῦμε ὅτι ὑπάρχουν καὶ ὥρες θρησκευτικῆς διδασκαλίας, στίς ὁποῖες καλλιεργεῖται ἀληθινὴ θρησκευτικὴ ζωὴ, πρὸ πάντων ὅταν ἡ διδασκαλία ξεφεύγῃ ἐκ τοῦ καθωρισμένου πλαισίου τῆς καθημερινῆς διδασκαλίας. Καὶ λίγα εἶναι τὰ σπίτια ἐκεῖνα, ποῦ ἀπὸ δικῆς τους πρωτοβουλίας θὰ μπορούσαν τότε νὰ χεῖραγωγῆσουν τὰ παιδιὰ θρησκευτικὰ καὶ νὰ ἀναπληρώσουν τὴν ἄλλειψιν. Καὶ ἐπίσης λίγοι θὰ εἶναι οἱ γονεῖς ἐκεῖνοι, ποῦ θὰ στείλουν τὰ παιδιὰ τους σὲ ἰδιαιτέρο θρησκευτικὸ μάθημα τὸ ἀπόγευμα. Γι' αὐτὸ ἴσως νὰ εἶναι ἀναγκαῖο κακό. Ἴσως ὅμως τὸ ἀναγκαῖο αὐτὸ κακό νὰ εἶναι γιὰ καλόν. Ἴσως, ἀπὸ μιὰ γενεὰ παιδιῶν, ποῦ δὲν τὰ κατὰστρεψε ἡ Ἐκκλησία, ποῦ δὲν τὰ παραμόρφωσε ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία, ἴσως ἀπὸ μιὰ τέτια γενεὰ

νά βγή ή πείνα, νά βγή ή δίψα για δροσερό νερό, ή πείνα για θρεφτικό ψωμί, αντί του ακάθαρτου νερού που πίνουν σήμερα και του δρώμικου ψωμιού, άνακατεμένου με άμμο και ίρα, που ερώνε σήμερα. Και μία τέτια γεννά θά χτίση τότε το νέο σχολείο, όπου ή άλθινή κοινοική ζωή δασκάλων και μαθητών και ή έκούσια ύπακοή σε δδηγούς, που τους όρίζουν οι ίδιοι, θά δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις, που επιτρέπουν την άνθηση της θρησκείας. Σε μία τέτια όμως κοινωνία οι ιδιαίτερες ώρες για θρησκευτικό μάθημα είναι άκατανόητες. Έκει κάθε ζήσιμο που γεννά ένα καλλιτέχνημα, κάθε περίπατος στη γύρω φύση, και προπάντων κάθε δραδική εργασία είναι λατρεία προς το Θεό. Έκει δημιουργείται ο θρησκευτικός άνθρωπος της δράσης, όπως τον θέλει ο Γκρίμ, με το βαθύ συναίσθημα των υποχρεώσεων του προς όλους τους άδελφούς του, με τη βαθιά συνείδηση της συναδέλφωσης με τους συνανθρώπους του. Τότε ο καθένας είναι και δημιουργός και φύλακας θεϊκής δύναμης, τότε ο καθένας θά νιώθη τα όρια των έπιστημονικών μας γνώσεων.

Βέβαια, μέσα στη σχολική αυτή κοινωνία, θά υπάρχουν και ώρες πανηγυρισμού, όπου στο κέντρο του κοινού έστρασμού θά υπάρχουν θρησκευτικά άγαθά όλων των εποχών και όλων των λαών, όπου το συναίσθημα της συναδέλφωσης θά ξεπερνά τον κύκλο των συνανθρώπων και θά απλώνεται προς τη μεγάλη ανθρωπότητα του παρελθόντος και του μέλλοντος, όπου ο όρίζοντας θά χάνεται μέσα στο άπειρο.

Δέν είναι ανάγκη τώρα νά ειπούμε ότι ή κοινωνιολογική πλευρά όλων των θρησκειών, ή συγκριτική και ιστορική εξέταση των θρησκειών, άνήκει στο μάθημα της 'Ιστορίας, διαρρυθμισμένο κοινωνιολογικά.

Και έτσι φτάνομε στη μεταρρύθμιση του μαθήματος της 'Ιστορίας. Ποιά είναι το πνευμα της καλιάς διδασκαλίας της 'Ιστορίας δείχνει το κεφάλαιο «Τό μάθημα της 'Ιστορίας», στο παραπάνω βιβλίο του Έρρίκου Σούλτς, δείχνουν και οι άναμνήσεις ενός μαθητή του γυμνασίου «Γουλιέλμος», στο δυτικό Βερολίνο :

«Μας μιλούσαν για το Θεό και την πατρίδα, για τους ήρωες Δούθηρο και Μπίσμαρκ. Προπάντων όμως μας μιλούσαν για τους βασιλιάδες, τον Γουλιέλμο τον 1ο, Ίβρυτή του σχολείου τούτου, και τον έγγονό του Γουλιέλμο το 2ο. Μας έλεγαν πως ο χριστιανισμός άπαγορεύει τί φόνο μας; έλεγαν όμως επίσης ότι ή άμυνα της πατρίδας επιβάλλει το φόνο. Τα έντυναν όλα με τόσο ώρνια λόγια, ήξεραν τόσα «έν» και «ίλλά», που μας άποκοίμιζαν. Όταν είχαμε συγκέντρωση μαθητών, έμεις παρα-

σκευάζαμε τὸ παρακάτω μάθημα. Τὴν ὥρα τῶν πανηγυρικῶν λόγων ἐμεῖς παίξαμε σκάκι ἢ ζωγραφίσαμε.

ὑπομέναμε τοὺς λόγους, σὺν κάτι καταναγκαστικό, ποὺ ἔπρεπε νὰ τὸ ὑποφέρουμε. Τὴν ἀντίφασιν, τὸ ἀντικειμενικὸ φέμα, ποὺ κρυβόταν ὁ ὅλος αὐτοὺς τοὺς λόγους, δὲν τὸ βλέπαμε. Γιατὶ στὸ σπῆτι μας δὲν ἀκούσαμε τίποτα διαφορετικὸ. Θυμοῦμαι ἓνα συμμαθητὴ μου. Ὁ πατέρας του ἦταν σοσιαλιστής. Μᾶς μιλοῦσε γιὰ τὸν Μάρξ καὶ τὸ Μπέμπελ, ὅπως ἀκούε ἀπὸ τὸν πατέρα του. Μιὰ μέρα ἐξαιτίας του, ἔγινε ἓνα σκάνδαλο στὴν ἀποχαιρετιστήρια γιορτὴ τῶν πτυχιακῶν μας ἐξετάσεων. Ὁ μαθητὴς αὐτὸς ἀναγκάστηκε νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴ γιορτὴ, ἀκλουθοῦμενος ἀπὸ μεγάλο ἀριθμὸ εὐαίσθητων συμμαθητῶν του. Ἡ φεουδαρχικὴ κλίμα ἔμεινε μόνη της νὰ γιορτάσῃ τὴν ὑπερπατριωτικὴ αὐτὴ γιορτὴ.

Καθεαυτοῦ ὁμως εἰρηνιστικὲς σχέψεις δὲ συλλάβαινε τὸ μυαλό μας. Καὶ ἂν καμμιά φορά παρουσιαζόταν καμμιά τέτια, τὴν γελιοποιοῦσαν καὶ τὴν ἀπόρριπταν. Μιὰ φορά ἓνας Γερμανορῶσσος συμμαθητὴς μας εἶπε πῶς τὸ γνωστὸ τηλεγράφημα τοῦ "Ἐμεῖς ἦταν πλαστὸ. Ἐγὼ τότε ἔγινα ἔξω φρενῶν. Δὲ μποροῦσε ὁ νοῦς μου νὰ βάλῃ ἄλλο, παρὰ ὅτι οἱ Γερμανοὶ στάθηκαν πάντα τίμιοι, μὰ οἱ κακοὶ ἐχθροὶ μας μᾶς ἔθιγαν πάντα καὶ μᾶς συκοφαντοῦσαν. "Ἦρουν ἀποφασισμένοι νὰ βοηθήσω κι' ἐγὼ νὰ νικηθοῦν οἱ Γάλλοι, ἂν ξανατολμοῦσαν νὰ «ξεμυτίσουν» Ἡ φυγὴ τοῦ τελειόφοιτου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦταν τέτια, ποὺ ὁ καθένας προσπαθοῦσε νὰ ἀποκτήσῃ, ὅσο τὸ δυνατό περισσότερη γὰρά. Ἀπέναντι στὴν ὁλότητα τοῦ λαοῦ ἡμαστέ ἀδιάφοροι, κλεισμένοι. Αἰσθητικὰ καὶ φυσιογνωσιακὰ ζητήματα ἀπασχολοῦσαν μόνο τοὺς πῶς προχωρημένους. Τὰ ἔθνικα, τὰ πατριωτικὰ ζητήματα ἦταν κάτι αὐτονόητο, ποὺ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῶν συζητήσεων μας. Ἀληθινὰ πολεμικὰ ἐνστικτα δὲν καλλιεργοῦνταν μέσα μας, ἀπ' αὐτὸ μᾶς προφύλασσε ὁ χαρακτήρας τοῦ φρουσκωμένου αισθητικοῦ τῆς μεγαλοπόλης».

Ἡ σημαντικώτερη λοιπὸν περιοχὴ, ἢ περιοχὴ τῆς κοινωνικῆς ἀγωγῆς, ἔμενε ἀδιάφορη γιὰ τὸ παλιὸ σχολεῖο. Ἡ βασικώτερη ὁρμὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὅχι μόνο ἔμενε ἀκαλλιέργητη, ἀλλὰ καὶ ἂν καμμιά φορά ξεδηλωνόταν, πιεζόταν ὥσπου νὰ καταπιγῇ. Τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἰδανικὸ τῶν κλασσικῶν ἐμπαινε στὴν πάντα, σὺν ὑπερνηκῆμένη οὐτοπία, ποὺ δὲν ταυρίζεται πιά μὲ τὸ θετικὸ, τὸν ὑπολογιστικὸ χαρακτήρα τῆς «προοδευτικῆς» μας ἐποχῆς.

Καὶ ὁμως, ἔπρεπε νὰ σκεφτοῦμε πῶς καὶ ἡ ἀρχαία ἐποχὴ θὰ ἐνιωθε τὴν ἀνθρωπιστικὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς, τὴ συναδέλ-

φωση τῶν λαῶν καὶ ἓνα εἰρηνισμὸς, ἔστω νοησιαρχικὸς. Γιατί δὲν ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ πολεμικὴ ἐποχὴ, ὅπου τὸ ἥρωικὸ ἰδανικὸ ὠδηγοῦσε τοὺς ἀνθρώπους. Ἦταν μιὰ ἐμπορικὴ ἐποχὴ ποὺ κινίσταν «γιατὴ τὴ ζωὴ», ἦταν μιὰ αἰσθητικὴ—ἀναπαυμένη ἐποχὴ. Πόσες φορές δὲν τόνιστηκε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ μεγάλου καπιταλισμοῦ ὅτι τὸ οἰκονομικὸ συμφέρον τοῦ ἑνός, φέρνει τὴν οἰκονομικὴ εὐτυχία τοῦ ἄλλου καὶ ὅτι μόνο μὲ πελάτες, ποὺ μποροῦν νὰ πληρώσουν μπορεῖ κανεὶς νὰ κλέισῃ ἐμπορικὰς πράξεις. Αὐτὸ εἰπώθηκε πολλές φορές, καὶ ὅμως ἡ φανερὴ αὐτὴ λογικὴ τοῦ ἐμπόρου δὲν ἔφεσε κανένα ἀποτέλεσμα. Πῶς ἐξηγεῖται αὐτό; Βέβαια μὲ τὴν ὀλότελα ἀρνητικὴ φύση τῆς σκέψης αὐτῆς. Γιατί τὸ νὰ μὴ θέλῃ κανεὶς νὰ σκοτώσῃ ἓνα, τὸ νὰ μὴ θέλῃ νὰ τὸν καταπιέσῃ, δὲν εἶναι θετικὴ δύναμη. Θετικὴ δύναμη εἶναι μόνο ἐκείνη, ποὺ ἀγαπᾷ, ποὺ προάγει τὸν ἄλλο, ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὸν ἄλλο. Τέτια δύναμη ὅμως δὲν φαινόταν ποθενά πρὶν.

Ἀλλὰ δὲν ἐναυάγησε μόνο πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας. Ἀλλὰ καὶ τώρα, πέντε χρόνια μετὰ τὴν ἐπανάσταση, δὲ γίνεται τίποτα. Μὰ γι' αὐτὸ δὲ θὰ ἐκπλαγῇ ὅποιος ξέρει τοὺς συνδυασμοὺς τῶν πραγμάτων. Γιατί ἀκριβῶς τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας δείχνει τὴν ἀληθινὴν ἐπίδραση τῆς ἀρχουσας τάξης, ποὺ ἔχει ὀργανωθῆ σὲ κράτος. Καὶ τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας μεταδίνει ἐλεύθερα, καὶ σήμερα ἀκόμα, τὴν κοσμοθεωρίαν τῆς παλιᾶς κοινωνίας. Θαυμάσιο παράδειγμα ἔχουμε τὸ τελευταῖο ἐγχειρίδιον τῆς Ἱστορίας τοῦ Κουμστέλλερ (1923). Ὅχι αἰτίαι καὶ ἀποτελέσματα, ὅπως κάνει ὁ ἱστορικὸς Νοϊμπάουερ, ἀλλὰ μεγάλα καὶ ὁμοφαλόγια, ρητορικὰ σχήματα κλπ., ἓνας νεώτερος Δίσιος! Ὁ προδότης Θεμιστοκλῆς παρουσιάζεται ὡς ὁ μεγαλύτερος πολιτικὸς τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας, (ὁ Ἀλκιβιάδης παρασιωπεῖται ὀλότελα) σχεδόν, ὅπως ὁ σημερινὸς Δούτεντορφ. Ὁ Σωκράτης παρουσιάζεται ὡς καθηγητὴς στὴν Ἀθήνα καὶ κείνο ποὺ σὰς ἐκπλήττει εἶναι, πῶς τόσο ἡσυχαιοὶ ἄνθρωποι, ὡς τὸ Σωκράτη, νὰ καταδικάζωνται σὲ θάνατο. Ἡ ἐνοχὴ τῆς Γερμανίας στὸν μεγάλο πόλεμο ἐξανεμίζεται μέσα σὲ δευτερεύουσες σκόπιμες ἐρωτήσεις. Καὶ ἡ συνθήκη τῶν Βερσαλλίων ἐξετάζεται μὲ τέτιον τρόπο, ποὺ νὰ φαίνεται ἀδύνατη ἢ ἀπόρριψή της. Τὸ καλύτερο ποὺ ἔχει νὰ δεῖξῃ τὸ βιβλίον αὐτὸ εἶναι πόσο ὁ συγγραφεὴς του ξέρει τὸ καπιταλιστικὸν κράτος.

Ποῖο εἶναι ὅμως ἀκόμα στὰ 1923 τὸ περιεχόμενον τοῦ μαθήματος τῆς Ἱστορίας; Εἶναι Ἱστορία τῶν κρατῶν, Ἱστορία τῶν μεγάλων «ληστῶν», ἢ τῶν «ὑπερασπιστῶν». Καὶ ὅλα αὐτὰ

παρουσιάζονται μοιραία, εάν από μιὰ ανεξερευνήτη βουλή του Θεού.

Στά 1922 ὁ σύνδεσμος τῶν φιλολόγων τῆς Σαξωνίας ἐξέδωκε ἕνα ἀναλυτικὸ πρόγραμμα γιὰ τὸ ἐλεύθερο κράτος τῆς Σαξωνίας. Σύμφωνα μὲ τὸ πρόγραμμα αὐτό, οἱ μαθηταὶ πρέπει νὰ μάθουν 240 χρονολογίες. Μέσα σ' αὐτὲς εἶναι οἱ χρονολογίες τῆς βασιλείας τῶν Γερμανῶν αὐτοκρατόρων ἀπὸ τὰ 1640 ὡς τὰ 1918. Οἱ χρονολογίες αὐτὲς, λένε, χρησιμεύουν μόνο γιὰ «προσανατολισμό». Ἐδῶ δηλαδὴ δὲν πρόκειται γιὰ τὴν ἀξία τῶν αὐτοκρατόρων, ἀλλὰ γιὰ τὸ χρόνο τῆς βασιλείας τους. Στὸ πρόγραμμα αὐτὸ γιὰ τοὺς τελειόφοιτους τοῦ γυμνασίου διαβάζουμε: «Ἐννοεῖται ὅτι πρέπει νὰ ἐκτιμᾶται καὶ ἡ μυθικὴ δράση τῶν στραταρχῶν καὶ προπάντων τοῦ Χίνδεμπουργ, καθὼς καὶ τῶν στρατευμάτων». Καμμιά λέξη ἐδῶ δὲν εἶναι τόσο χαρακτηριστικὴ ὅσο ἡ «μυθικὴ» δράση τοῦ Χίνδεμπουργ. Καὶ ἂν παραβλέψουμε ὅτι ὁ στρατάρχης αὐτὸς δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ κριθῆ ἀλλιώτικα, παρὰ μόνο εάν ἕνας καλὸς ἀξιωματικός, ὁ χαρακτηρισμὸς «μυθικὴ» γιὰ ἕναν ἄνθρωπο τόσο ἀπλό, γενικὰ γιὰ ἕνα ἱστορικὸ πρόσωπο, θυμίζει τὴν ἀντίληψη τῆς πρώτης οἰκογενειαρχικῆς ἐποχῆς γιὰ τοὺς «ἥρωες» μὲ τὴ θρησκευτικὴ τους σκοτεινότητα. Ὅτι δηλαδὴ οἱ μεγάλοι ἄνδρες, μὲ τίς ἐκπληκτικὰς τους πράξεις δημιουργοῦν τὴν ἱστορία. Κάθε αὐτιοκρατία παραμερίζεται. Πρέπει νὰ καθώμαστε μὲ σταυρωμένα χέρια καὶ νὰ περιμένουμε τὸν μεγάλο ἄνθρωπο, ποὺ θὰ μᾶς στείλῃ ὁ Θεός. Αὐτὴ εἶναι ἡ τυπικὴ θέση τῶν φιλολόγων, ποὺ διατυπώνεται καὶ σήμερα ἀκόμα σὲ ἐγχειρίδια τῆς φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας.

Καὶ γὰρ τὴν Πρωσσία ἔχομε ἕνα πρόγραμμα τῆς Ἱστορίας, ποὺ ἀποκλείει κάθε ἐλευθερία τοῦ δασκάλου στὴν ἐκτίμησιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ κάθε κοινωνιολογικὴ διδασκαλίαν τῆς Ἱστορίας καὶ ποὺ ὀρίζει πῶς θὰ ἐξετάζωνται μόνο ἐπιστημονικὰ στηριγμένα ζητήματα. Ποιά ὅμως εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ πεποίθησις καὶ ποῖος θὰ κρίνῃ γι' αὐτὴ, δὲ μᾶς λέει τίποτα. Ἐμεῖς ὅμως ξέρομε ποῖος θὰ κρίνῃ. Θὰ κρίνῃ τὸ κράτος, τὸ οἰκογενειαρχικὸ πνεῦμα τοῦ συνδέσμου τῶν φιλολόγων.

Σὲ παιδιὰ 11 χρονῶν νὰ διδάσκωμε, λέει τὴν ἱστορία τοῦ μεγάλου πολέμου μὲ ἀνέκδοτα. Μὰ ἂν θέλωμε νὰ πάρωμε μιὰ εἰκόνα τοῦ πολέμου ἀπὸ τέτια ἀνέκδοτα, ἄς διαβάσωμε καλύτερα τὸ ἀναγνωστικὸ τοῦ Ἔρος ποὺ λέει πῶς ὁ Κάιζερ βγήκε στὸν πόλεμο μὲ τοὺς ἑπτὰ του γιούς, ἔπειτα ἄς τραγουδήσωμε τὸ τραγούδι ποὺ λέει πῶς «χτυποῦσαν οἱ τρουμπέτες γιὰ τὴ μάχη.

μά κεινοί (οί Γάλλοι) έφρουγαν τρεχάτοι καιδέν τούς έφτανε κανείς». Υστερα από αυτά άς αφήσωμε τούς φίλους του ύπουργού Μπολις νά μας πουν πώς ο Κάιζερ πρέπει νά ξαναγυρίση.

Αυτή ή διδασκαλία της Ιστορίας στά 192 : ανταποκρίνεται στο πνεύμα της άρχουσας κοινωνίας. Μίασά στην άτμόσφαιρα αυτή δημιουργείται ή πολιτική σοφία των πολιτικών μας. Με τό πνεύμα αυτό γράφονται οι νότες των διπλωματικών μας. Το δυνατώτερο δηλητήριο στην ύπόλοιπη ιστορική διδασκαλία είναι ή διπλή ήθική με την όποία εκτιμώνται οι πράξεις των Γερμανών προπάντων των Πρώτων και των άλλων λαών (προπάντων των Γάλλων). Οι έμποριοκρατικοί πόλεμοι του Δουδοβίλου του 14ου για νά σπάση τόν Ισπανικό κλοιό, χορσκτηρίζονται ως εληστρικοί πόλεμοι, ο Γερμανός όμως μεγάλος Κούρφυρστ είναι «ο Γερμανός άντρας». "Οτι ο Γερμανός αυτός άντρας άπιστεί στον ένα τιμαριοδχο, τόν Πολωνό, έπειτα στον άλλο, τόν Σουηδό, ζτι ένώθηκε με τόν κληρονομικό έχθρό, με τή Γαλλία, και έβλεπε άσυγκίνητος την άρπαγή του Στρασδούργου και μαζί πρόδινε και τόν αυτοκράτορά του, όλα αυτά έκθειάζονται ή παρασιωπούνται. Είπαμε μόνο ένα παράδειγμα. "Ο έσφαλμένος αυτός τρόπος της κρίσης και εκτίμησης καταστρέφει όλόκληρη την πολιτική άγωγή του γερμανικού λαού. Γιατί στην ιστορία πρόκειται νά καταλαβαίνουμε τις έποχές και άπ' αυτές νά θγάζουμε συμπεράσματα. Και τότε νά αποφασίζωμε νά τά κρίνωμε, αλλά με δλωσδιόλου διαφορετικό τρόπο, παρά πού κάνουν οι φιλόλογοι μας. "Η κρίση αυτή θά θγαίνη άπό μιá άνώτερη αντίληψη των πραγμάτων, άπό μιá άτελείωτη προσωπική, άπό την άποψη των θρησκευτικών ανθρώπων της δράσης με συναδελφική διάθεση.

Γι' αυτό πρέπει τό μάθημα της Ιστορίας νά άποδείξη, από τό πνεύμα της νέας κοινωνίας συναδελφικού πνεύματος, κατά πόσο ή πρόσδος του πολιτισμού είναι και ύψωσις της συνεργασίας και συναδέλφωσης, και άρνητικά πρέπει νά άποδείξη ότι ή εφαρμογή της βίας ύπήρξε πάντα φαινομενική προαγωγή, ότι ή βία ποτέ δέν είναι τό καταλληλότερο μέσο υπεράσπισης γιατί κάθε βία έχει την ιδιότητα νά μεταβάλλεται σε αυτοσκοπό.

"Ας πάρωμε αυτίό, πού λέμε άμυνικό πόλεμο. Είναι φανερό ότι εκείνοι, πού πολεμούν προσιπαθούν νά διαδραματιστή ο πόλεμος στην έχθρική χώρα. Εισβάλλουν λοιπόν στην ξένη χώρα και ύποδουλώνουν τό λαό της. "Αν τώρα ο πόλεμος συνεχιστή πολύ καιρό, άν χυθή πολύ αίμα, τότε λένε: "Η χώρα αυτή άποκτήθηκε με τότες και τόσες θυσιές, την άγοράσαμε ακριβά, και γι' αυτό ζητούν νά την κρατήσουν. "Αλλάωτε, έξακολου-

θούν, ἡ ἀσφάλειά μας σὲ περίπτωση μέλλοντικοῦ πολέμου μας ἐπιβάλλει νὰ κρατήσωμε τὴ συνοριακὴ αὐτὴ χώρα. Πρόκειται, βλέπετε, πάντα γιὰ τὸν «ἀμυντικὸ πόλεμο». Ὅλες οἱ προσαρτήσεις γίνονται γιὰ χάρη τῶν μελλοντικῶν ἀμυντικῶν πολέμων. Καὶ ἔτσι κατ' ἀνάγκη οἱ προσαρτήσεις προκαλοῦν ἕνα νέο πόλεμο. Ἡ βία ἐν γλαδὴ γεννᾷ πάλι βία καὶ ἡ ἀνθρωποκτονία δὲν παίρνει τέλος. Θὰ ἐσθίμηναι μιὰ νέα καμπὴ τῆς ἀνθρωπότητος ἡ ἡμέρα, κατὰ τὴν ὁποία θὰ ἐσπαζε ὅλη ἡ ἄλυσσιδα τῆς βίας, τῆς ἀδικίας καὶ τοῦ φόβου, ὅταν ἕνας λαός, στὸν ὁποῖον ἔγινε μιὰ ἀδικία, ὠφωνόταν στὸ ἠθικὸ ἐκείνο ἐπίπεδο, ὥστε νὰ δηλώσῃ μὲ ἕνα άτομα: «Δὲν ἀμυνόμαστε, ἀλλὰ διαμαρτυροῦμαστε μὲ ὅλες μας τίς σκέψεις, μὲ ὅλα μας τὰ συναισθήματα καὶ προτιμοῦμε νὰ μᾶς σκοτώσουν ὅλους, παρά νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ τὴ διαμαρτυρία αὐτῆ». Τί θὰ ἐσθίμηναι ἂν ὁ γερμανικὸς λαός, εἶχε τὴν δύναμη αὐτὴ τὴν ἀνοιξί τοῦ 1919, νὰ μὴν ὑπογράψῃ τὴ συνθήκη τῆς εἰρήνης, ἀλλὰ μὲ μιὰ καρδιά νὰ διαμαρτυρηθῇ, χωρὶς νὰ σηκώσῃ χερί βίας; Ἀπάνω στὸ ἀτσαλένιο αὐτὸ τεῖχος θὰ ἐσπαζε ἡ ὄρμη ἑνὸς ὀλόκληρου κόσμου. Στὴν προθυμία αὐτῆ, νὰ ὑποφέρωμε καλύτερα ὅλα παρά νὰ χρησιμοποιήσωμε βία, θὰ σκορπιστοῦν στὸ μέλλον σὰν ἄχερα οἱ πόλεμοι, τὰ ὄπλα, τὰ πολεμικὰ πλοῖα. Ὁ φτωχὸς μας λαός, πεινασμένος, προδομένος, δὲν εἶχε τότε τὴ δύναμη γιὰ μιὰ τέτια χειρονομία. Καὶ ἐπειὴ δὲν ὑπῆρχε ἐνότητα μέσα στὸ ἔθνος, ἀναγκάστηκε νὰ ὑπογράψῃ τὴν εἰρήνην. Ἐλπίζομε ὁμῶς ὅτι τὸ μέλλον θὰ χάριση στὸ λαὸ μας τὴ δύναμη αὐτῆ. Γιατί ἡ βία γεννοῦσε ὡς τώρα πάλι τὴ βία, ὁ πόλεμος πάλι τὸν πόλεμο. Ἰσθίμηναι ὁμῶς ἡ ὥρα, ὅπου ὁ νόμος αὐτὸς θὰ καταργηθῇ, ὅπου μιὰ νέα νομοθεσία θὰ διέπῃ τὴν ὑπερνίκηση τῶν φυσικῶν πραγμάτων ἀπὸ τὴν πνευματικὴν δύναμη. Ἀπὸ τέτιο πνεῦμα πρέπει νὰ διέπεται τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας, γι' αὐτὸ ἄμως χρειάζεται μιὰ νέα χειραφέτηση τοῦ σχολείου μας.

Σὲ κάθε μάθημα Ἱστορίας πρόκειται προπάντων γιὰ ἀληθινὸ ἀνθρωπισμὸ καὶ λιγώτερο γιὰ τὸ ὄλικό, ποῦ ὡς τώρα ἐπαίξε τὸν κύριον ρόλο. Πρόκειται γιὰ τὴ συνεννόηση καὶ τὴ συνιδέωσιν τῶν λαῶν καὶ τῆς ἀνθρωπότητος. Πρόκειται νὰ γνωρίσωμε τοὺς νόμους, τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς συναδέλφωσης αὐτῆς. Πρόκειται νὰ ἀποκτήσωμε τὴν θέλησιν νὰ συνεργασθοῦμε ὑπεύθυνα γιὰ τὴ συναδέλφωση αὐτῆ. Τόσο δὲ μικρὸ ρόλο πρέπει νὰ παίξῃ τὸ ὄλικό, ὥστε καὶ ὅταν οἱ μαθηταὶ λένε μᾶθημα καὶ ὅταν παραδίνεται τὸ νέο μάθημα νὰ ναι μπροστά τους ἄνοιχτό τὸ βιβλίον τῆς Ἱστορίας.

Ἀπ' τὴν ἄλλη μεριὰ πάλι, πρέπει ἡ σωματικὴ παραγωγικὴ

ἐργασία νὰ θεωρηται προϋπόθεση κάθε κοινωνιολογικῆς διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας. Μόνο στὴν πράξη φαίνονται καθαρά οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὴ διαμόρφωση τῆς ἐργασίας καὶ τῆ διαμόρφωση τῆς ζωῆς.

Αὐτοσεβασμός, αὐτοδιοίκηση καὶ παραγωγικὴ ἐργασία ὡς βάσεις τῆς διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας εἰς τὸ μέλλον. Ὅλα αὐτὰ ὁμως, ἀπὸ ἠθικὴ ἀποψη, θὰ καρποφορήσουν μόνο μέσα στὴν κοινότητα, στὸ πνεῦμα νέας διοικήσεως. Ἡ διοίκηση αὐτὴ δὲ θὰ εἶναι, ὅπως ἦταν ὡς τώρα, κυριορχία, δία καὶ κατάκτηση, ἐμφορημένη ἀπὸ τὴ λατρεία τῶν ἡρώων. Ἡ διοίκηση αὐτὴ θὰ εἶναι ἄλλης μορφῆς καὶ πρέπει νὰ ἐφαρμόζεται ἀιέτως ἀπὸ τὸ παραγωγικὸ σχολεῖο. Ἀπ' ἐδῶ θὰ ἀρχίσῃ ἡ οἰκοδόμησις μιανῆς νέας κοινωνίας. Ἐδῶ ριζώνεται ἡ θέλησις γιὰ τὴ δημιουργία νέου κράτους.

Ὡς τώρα ἔλεγαν : Ἐλεύθερος ὁ δρόμος σὲ κάθε ἱκανό. Καὶ ἤθελαν νὰ χωρίσουν τοὺς «εὐφυεῖς» ἀπὸ τοὺς «μὴ εὐφυεῖς». Καὶ τοὺς εὐφυεῖς ἤθελαν νὰ τοὺς μαζέψουν καὶ νὰ τοὺς τακτοποιήσουν κατὰ εἶδη σύμφωνα μὲ μιὰ ψυχολογικὴ μέθοδο (μιὰ μέθοδο, ποὺ σὲ διάφορες ἐποχὲς δίνει διάφορα ἀποτελέσματα). Τοὺς εὐφυεῖς αὐτοὺς (δηλαδὴ πολλὰς φορὲς τοὺς σφοῦς τῶν βιβλίων καὶ τοὺς δουλικούς) ἤθελαν νὰ τοὺς στείλουν στὸ πανεπιστήμιον. Αὐτοὶ ἔπρεπε νὰ γίνουν οἱ μελλοντικοὶ ὀδηγοὶ τοῦ λαοῦ, οἱ δασκάλοι, οἱ δικασταί, οἱ ὑπάλληλοι. Μπορεῖ ὁμως νὰ γίνῃ μιὰ τέτλια διαλογὴ τῶν «εὐφύων» ὀδηγῶν ; Ὅχι. Οἱ διαλεγμένοι αὐτοὶ, ἀν μάλιστα τύχη νὰ εἶναι καὶ ἀληθινὰ ἔξυπνοι θὰ βλέπουν στὰ δάχτυλα καὶ θὰ μίμουνται τοὺς ἄλλους ποὺ ἰσχύουν γιὰ εὐφυεῖς ἐξ αἰτίας τοῦ πλοῦτου τους ἢ τῶν ὀρχίων τρόπων τους. Ἐτσι θὰ γίνῃ γρήγορα ὁ ἐγκλιματισμὸς στὴ χώρα τῶν κυρίων μυστικοσυμβούλων. Καὶ θὰ εἶναι αὐτοὶ ὀδηγοί ; Ὅδηγοὶ τοῦ λαοῦ ; Θὰ εἶναι καλύτερα κουραμπιέδες ! Χυλός !

Τὸ πρόβλημα τῶν ὀδηγῶν δὲν λύεται ἔτσι μηχανικά. Οἱ ὀδηγοὶ θὰ ἔγουν μόνοι τους μετὰ στὴ σχολικὴ Κοινότητα, ἀνάλογα μὲ τὸν ἐσωτερικὸν τους προορισμὸν. Ὅποιος ἀποδείξῃ ὅτι εἶναι ὁ εὐνοημένος τῆς τύχης ποὺ κατέχει τὸ μυστικὸν νὰ εἶναι ὁ βασιλιάς τῶν ψυχῶν, ὅποιος μέσα στὴν κοινότητα, ποὺ φανερώναται στὸ κοινὸ ἔργον, φορέας τῆς ἰδέας τοῦ ἔργου, ὀρίσκει δρόμους καὶ ἀνακαλύπτει σκοποὺς, ὅποιος εἶναι πλημμυρισμένος ἀπὸ τὴ δύναμη τοῦ πλατωνικοῦ ἔρωτα καὶ ἔρει νὰ συμβιάζῃ τις ζωϊκὰς του δυνάμεις, αὐτὸς θὰ εἶναι ὁ ὀδηγός, ὁ φύρερ. Τὸ νὰ εἶναι ἕνας ὀδηγός δὲν εἶναι κατάστασις, εἶναι ἀδιάκοπον ἔργον. Τὴν ἱκανότητα τῆς ὀδηγίας δὲν τὴν φέρνει κανεὶς μαζὶ του στὸν

κόσμο, ούτε την κληρονομεί, αλλά πρέπει κάθε μέρα να την επανακτά από την αρχή.

Σήμερα, όλες οι παλιές εκείνες έννοιες, του αρχηγού της οικογενείας και του πρωτότοκου, του αξιωματικού, του ιερωμένου, της περηφάνειας για τη ράτσα του λαού κλπ. ανακατεύτηκαν κι' έγιναν ένα αφεδιάλυτο κουβάρι, γιατί ή γάτα του καπιταλισμού παίζοντας ανακάτεψε όλες αυτές τις κλωστές. Και γύρω στην κίτρινη αυτή καπιταλιστική γάτα χορεύουν σήμερα όλες αυτές οι παλιές αξίες, είτε το φός τρὸς τοῦ σημερινού νεοπλουτισμοῦ, είτε τις μινουέττες της ἐποχῆς τῶν Φρειδερίκων.

Παραπάνω ὠνομάσαμε τὸν ὁδηγὸ βασιλιά τῶν ψυχῶν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀρχῆ ἡ παρουσία καὶ ἡ βία, ἀλλὰ ἡ ἐλευθερία. Ὅπως εἶναι καὶ ἡ οὐσία τῆς ἀγάπης: νὰ ἀγαπᾷς τὸν ἄλλο καὶ νὰ τὸν βοηθᾷς στὴν ἀνάπτυξη τῆς ὑπαρξῆς του, ἔτσι καὶ ἡ οὐσία τοῦ ὁδηγοῦ εἶναι: ὁ σεβασμὸς σὲ κάθε ἀληθινὴ ὑπαρξή. Δὲν πρόκειται, οἱ ὁδηγούμενοι, πὺ ἀφοσιώνονται μὲ ἐλεύθερη δική τους ἐκλογή σ' ἕνα ὁδηγό, νὰ μὲνουν πιστοὶ καὶ ὑποτακτικοὶ στὸ πρόσωπο αὐτό— αὐτὴ ἦταν ἡ ἠθικὴ πρὶν ἀρκετοὺς αἰῶνες. Αὐτὸ ἦταν τὸ πνεῦμα τῶν ἀρχαίων Γερμανῶν. Ὅχι. Στὸ μέλλον πρόκειται, εἰ ὀπαδοὶ νὰ μὲνουν πιστοὶ ὄχι στὸ πρόσωπο, μὰ στὴν ἰδέα τοῦ ἔργου. Νὰ ἀκολουθοῦν τῇ σημαίᾳ καὶ ἂν ἀκόμα λείψῃ ὁ ὁδηγός. Νὰ ἐπιδιώκουν τὸ σκοπὸ, ὄχι νὰ ἀκολουθοῦν τυφλὰ τὸν ὁδηγό. Ἡ τυφλὴ «πίστη» θεωροῦταν μιὰ φορά ἠθικὴ. Σήμερα πρέπει νὰ ἀποφασίζωμε μὲ ἀνοιχτὰ τὰ μάτια, ἔστω καὶ ἀντίθετα πρὸς τὸν ὁδηγό, δταν χάσῃ τὸν προσανατολισμὸ.

Ἡ κραυγὴ γιὰ τὸν μεγάλο ἀντρα, πὺ ἀκούεται σήμερα μεταξὺ τοῦ λαοῦ μας, εἶναι ὁ φόβος τῆς εὐθύνης, εἶναι ἡ δειλία καὶ ἡ ἀνικανότητα αὐτότελης σκέψης. Ἀληθινοὶ ὁδηγοὶ ὅμως δὲ μποροῦν νὰ δημιουργηθοῦν ἐκεῖ πὺ λείπει τὸ ἀληθὶ ὁ πνεῦμα τοῦ ὀπαδοῦ, τὸ πνεῦμα, πὺ γεννιέται μόνο ἀπὸ μιὰ θρησκευτικὴ κοινότητα ἀπὸ τὴν ἰδέα ἑνὸς ἔργου. Ὁ ὁδηγός δὲ θὰ μπῆ μέσα στὴν τάξη τοῦ σχολείου σὰν δημαγωγός, οὔτε εἶναι οἱ ἀσκημένοι φλύαροι στὸ δῆμα τῶν ρητόρων, πὺ τὸν καιρὸ τοῦ μεγάλου πολέμου ἔλεγαν πὺς τὰ ἀμερικανικὰ στρατεύματα δὲν ἦταν τίποτα ἀφοῦ δὲν μποροῦσαν νὰ πετάξουν καὶ πὺ τώρα δαζάζουν χρησιμοὺς γιὰ ρωσικὴ βοήθεια καὶ ἄλλα τέτια. Τὸν ὁδηγὸ μας θὰ τὸν δροῦμε μὲ τὸ νὰ βρίζωμε, νὰ περιφρονοῦμε καὶ νὰ κρεμάζωμε κάθε ἀνθρώπο, πὺ μᾶς σπρώχνει σὲ νέες σχέσεις καὶ κλονίζει τίς παλιές μας γιὰτὶ τάχα μᾶς χάλασε τὴν ἡσυχία. Ὅχι, τὸν ὁδηγὸ μας θὰ τὸν δροῦμε δταν ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἀλλάζωμε ψυχικά. Ὅταν καθημερινῶς οἱ ἴδιοι σκοτώνωμε μέσα μας τὴν

δκνηρία της σκέψης μας και την δκνηρία πρὸς δράση. "Όταν ὑποσταύμε θυσίες, (Θυσία ἄρα δὲ σημαίνει νὰ δίνης ἀπὸ τὰ περισσεύματά σου Θυσία δὲ σημαίνει νὰ λέμε: ἀναπητέ μου γείτονα, ἄρχισε πρῶτος ἐσὺ κι' ἐγὼ σ' ἀκολουθῶ). Κοντολογίης, οἱ ὁδηγοὶ θὰ βρεθοῦν ὅταν ὁ καθένας πνιξῆ μέσα του τὴ σκέψη της δύνாமης ἀπάνω στὸν ἄλλο. Καὶ αὐτὸ θὰ εἶναι τὸ παιδαγωγικὸ ἔργο τοῦ νέου σχολείου.

Πόσο σαχλὴ φαίνεται τότε ἡ ἔννοια της «πολιτειακῆς μόρφωσης». Μία τέτια μόρφωση, ἐφόσον εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ἀπλὴ Δογματικὴ της ἀρχουσας τάξης, θγαίνει ἀπὸ τὴν κοινωνιολογικὴ διαρρύθμιση τοῦ μαθήματος της Ἱστορίας, θγαίνει ἀπὸ τὴν ὁμαδικὴ ζωὴ τοῦ σχολείου, ἀπὸ τὴν αὐτοδιοίκηση τῶν παιδιῶν μέσα στὴ σχολικὴ Κοινότητα. Πολιτειακὴ διδασκαλία, χωρὶς τὴν ἀσκηση στὴν καθημερινὴ ζωὴ, εἶναι σὰν διδασκαλία κολυμβητικῆς στὴ ξηρά. Οἱ νόμοι της οδσίας καὶ της ἐξέλιξης της κοινωνίας πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν ὁμαδικὰ ἀπὸ τὰ παιδιά. Τὸ πλῆθος τοῦ σχετικοῦ ὕλικου ποῦ θὰ ἔχουν οἱ μαθηταὶ πρὶν νὰ ἀρχίσῃ ἡ καθεαυτοῦ διδασκαλία της Ἱστορίας (περίπου στὰ 14 χρόνια τους) πρέπει νὰ ἔρθῃ σὲ σχέση μὲ τοπικὰ ἀναμνήσεις, μὲ τοπικὰ συνθήκες, μὲ τὰ ζητήματα της ἡμέρας καὶ ἔτσι νὰ τοὺς γίνῃ συνειδητό.

Τακτικὴ ἀνάγνωση κοινωνιολογικῶν διηγημάτων, δραμάτων καὶ μυθιστορημάτων, συλλογὰς ἐπιστολῶν, ἀπομνημονευμάτων κλπ. πρέπει νὰ συμπληρῶνουν τὸ ὕλικὸ αὐτό. Ὅμαδες μαθητῶν πρέπει νὰ ἐμβαθύνουν στὶς πηγὰς τοῦ ὕλικου. Οἱ συλλογὰς τοῦ ὕλικου, ἔστω καὶ παρμένες ἀπὸ τίς πηγὰς, πρέπει νὰ θεωρηθοῦν κίνδυνος, γιατί ἐδῶ γλυτῶνουν τοὺς μαθητὰς ἀπὸ δική τους ἐπεξεργασία καὶ ἀποκλείουν τὴν ἐλεύθερη κρίση τους.

Βρίσκομε σωστὸ ὅτι τὸ ὕλικὸ πρέπει νὰ περιοριστῆ στὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὰ 1500 ὠς σήμερα; ἡ ἐποχὴ ὁμοῦ αὐτὴ νὰ ἐρευνηθῇ ἐκπολιτιστικὰ καὶ οἰκονομικὰ, ὀλότελα διαφορετικὰ, παρὰ ποῦ γινόταν ὠς τώρα. Θὰ μπορούσαμε ἴσως, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ 18 αἰῶνα νὰ γυρίσωμε πίσω στὰ τελευταῖα χρόνια της ἀρχαίας ἐποχῆς καὶ ξεκινώντας ἀπὸ τὸ παρὸν νὰ δώσωμε μὰ γενικὴ ἀνασκόπηση της καθολικῆς ἐξέλιξης της ἀνθρώπινης κοινωνίας. Στὴ θέση της δογματικῆς διδασκαλίας ὅπως δινόταν ὠς τώρα, πρέπει νὰ δώσωμε διδασκαλία προβλημάτων. Εἶναι σχεδὸν ἀδιάφορο τὸ τί ἔγινε στὴν ἀνθρωπότητα. Σημασία προπάντων ἔχει τὸ πῶς ἔγινε. Τὰ ἴδια γεγονότα θὰ τὰ ἐξετάσωμε ἀπὸ ἑλισσιόλου διαφορετικὴ ἀποψη. Π. χ. τὴν ἐποχὴ της θρησκευτικῆς μετάρρυθμισης θὰ τὴν ἐξετάσωμε μὲ τὸ πρῶμα τοῦ Καούτσου καὶ ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τοῦ εὐαγγελίου.

Τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας τοῦ μέλλοντος θὰ ἔχη κοινωνικὸ χαρακτήρα. Θὰ θέτῃ τὰ βασικὰ προβλήματα: Τί ἐγίνε γιὰ τὴν εὐτυχία τῆς ὀλότητας τῶν ἀνθρώπων; Ποιὰ ἦταν ἡ κατάσταση τοῦ λαοῦ; Κατὰ πόσο μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ «προόδους»; Οἱ «μεγάλοι» ἄντρες θὰ παρουσιάζωνται μόνο ὡς ἐκθέτες τῆς ἐποχῆς τους. Ὅλο καὶ περισσότερο θὰ ἀναγνωρίζεται ἡ δύναμη τῶν ἱστορικῶν κινήσεων. Τέλος πρέπει ἡ διδασκαλία νὰ πάρῃ θέση ἀπέναντι τοῦ νόμου τοῦ οικονομικοῦ καθορισμοῦ τῶν πραγμάτων: Δηλαδή, ἰσχύει αὐτὸ πάντοτε; Ἰσχυσε πάντοτε; Ἀναγνωρίστηκε ὁ νόμος αὐτὸς στὸ τέλος κάθε ἐποχῆς; Θὰ ὑψωθῇ στὸ μέλλον ὁ νόμος αὐτὸς σὲ ἕναν ἀνώτερο νόμο; Καὶ ἀπὸ τὴ μέθοδο τὴν ἴδια θὰ προκύψῃ ἡ ἀνάγκη νὰ πάρῃ θέση ἀπέναντι στὰ προβλήματα αὐτά. Ἡ μέθοδος αὐτὴ δὲν εἶναι τόσο εὐχάριστη. Δὲν εἶναι δογματικὴ, οὔτε ὁμως καὶ μητρεϊστικὴ. Ἀναγκάζει τὸ μαθητὴ νὰ σκεφθῇ μόνος του, νὰ αἰσθανθῇ μόνος του, νὰ ἐνεργήσῃ μόνος του.

Μὲ τὸ δίκιο του ὁ Ναιτοργ ἀποκρούει τὸν αἰσθητικὸ-ἐπικὸ τρόπο τῆς παλιᾶς διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας, ποὺ μὲ τὸν ἐνθουσιασμό, ποὺ προκαλοῦσε ἐκρυβε τὴν αὐθαιρεσία καὶ τὴν ἐκναυσότητα τῆς ἱστορικῆς τῆς ἀντιλήψεως. «Μέσα σὲ ἴσα γράφονται στὴ Παιδαγωγικὴ γιὰ τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας, πούθενά δὲ φαίνεται ὅτι στὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας ὑπάρχουν καὶ μερικὰ πράγματα, ποὺ πρέπει νὰ τὰ καταλαβαίνουμε. Οἱ δασκάλοι διηγοῦνται καὶ ἄλλα δάξουν τοὺς μαθητὰς νὰ διηγηθοῦν κι' αὐτοὶ τὸ ἴδιο. Βέβαια, αὐτὰ ποὺ διηγοῦνται εἶναι ἀναμφίβωλα γεγονότα. Ἐπίσης προσπαθοῦν νὰ κάμουν τοὺς μαθητὰς τουλάχιστο νὰ μαντεύουν τὰ αἷτια τῶν γεγονότων. Ἀλλὰ ὁ μαθητὴς δὲν ξέρει καθόλου ὅτι, τὰ γεγονότα αὐτά, καθὼς καὶ τὰ αἷτια ποὺ τὰ προκάλεσαν, πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν καὶ νὰ διαπιστωθῇ ἡ σχέση τους.

Τι αὐτὸ εἶμαστε τῆς γνώμης ὅτι εἰ μαθηταὶ πρέπει νὰ διαβάξουν πρῶτα ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερα ἱστορικὰ ἀναγνώσματα γραμμένα ἀπὸ κοινωνιολογικὴ ἀποψη, καὶ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ δασκάλου νὰ ἐρευνῶνται εἰ τυπικώτερες μορφές τῆς ἱστορικῆς ζωῆς γύρω ἀπὸ τὰ 1500 καὶ ἀπ' ἐκεῖ νὰ προχωροῦν, αἰῶνα μὲ αἰῶνα, ὡς τὴ σημερινὴ ἐποχὴ. Ὅσοι μὲ βάση τὸ ὕλικὸ αὐτὸ νὰ ἐρίσκουν τίς γενικὲς κατευθύνσεις τῆς ἐξέλιξης σὲ ὅλες τίς περιοχὲς τῆς ὁμαδικῆς ζωῆς, π. χ. στὴ θρησκεία, στὶς φυσικὲς ἀντιλήψεις, στὴν κρατικὴ ζωὴ, στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, στὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ, στὸ δίκαιο, στὰ ἥθη κλπ. καὶ νὰ ἐγάζουν συμπεράσματα ἀπ' αὐτές. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τῆς διδασκαλίας, ἡ «πολιτειακὴ» μόρφωση εἶναι τὸ αὐτονόητο πόρισμα τῆς ἱκανότητος.

τοῦ μαθητῆ νὰ σκέπτεται αἰτιώδικα ἀπάνω στίς διαφόρες κοι-
νωνικές μορφές. Καί ἂν τότε, λίγο πρὶν ὁ μαθητῆς νὰ μπῆ
στὴν πρακτικὴ ζωὴ, δηλαδὴ γύρω ἀπὸ τὰ 18 του χρόνια,
τοῦ δοθῆ μιὰ γενικὴ ἀνασκόπηση τῆς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρωπότητας
ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους, καὶ ἂν στὴν ἀνασκόπηση αὐτὴ
προστεθοῦν καὶ οἱ γνώσεις του ἀπὸ τὴ Γεωλογία, τὴ Βοτανικὴ
καὶ τὴ Ζωολογία καὶ συνδυαστοῦν ἀρμονικά, τότε κάθε μυ-λω-
μένος νέος θὰ ἀποκτήσῃ μιὰ εἰκόνα γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς σφαι-
ρας τῆς γῆς, τὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ τότε μπαίνει ὡ-
πλισμένος στὴ ζωὴ καὶ συνεχίζει τὴν ἐξέλιξη συνειδητὰ-δη-
μιουργικά, σὰν πρῶτος συνεργάτης μέσα στὸν μεγάλο ρυθμὸ
τῆς ἐξέλιξης τοῦ κόσμου.

Συνοψίζουμε ἀκόμα μιὰ φορά; Μέσα ἀπὸ τὴν ὁρμὴ τῆς νέας
κοινωνίας, ποὺ ἡ οὐσία τῆς εἶναι κοινὴ οἰκονομία, δημοκρατία
τῶν δυνάμεων, ἐλεύθερη ἐκλογή τῶν ὁδηγῶν, ἀρμονικὴ σχέση
τοῦ Ἔγῳ μὲ τὴν κοινωνία, μέσα ἀπὸ τὴν ὁρμὴ αὐτὴ δημιουρ-
γεῖται ὁ νέος πολιτικὸς ἄνθρωπος, δημιουργεῖται ἡ μελλοντικὴ
διδασκαλία τῆς Ἱστορίας. Ἐλεύθερη παραγωγικὴ ἐργασία καὶ
αὐτονομία τῆς σχολικῆς κοινότητος, νὰ ποιά θὰ εἶναι οἱ στυλοὶ
τῆς σχολικῆς κοινωνίας. Αὐτὸ ἀναγκάζει τὴ διδασκαλία τῆς
Ἱστορίας νὰ πάρῃ θέση ἀπέναντι στὸ σύνολο τῆς κοινωνίας.
Τὴν ἀναγκάζει νὰ ἐξετάζῃ τὴν ἱστορικὴ βλῆ κοινωνιολογικά.
Νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸν οἰκονομικὸ, τὸν κοινωνικὸ, τὸν πολιτιστικὸ
καὶ τὸν κρατικὸ παράγοντα σὰν ἰσότιμους ἀναμεταξύ τους, ποὺ
ποτὲ δὲν πρέπει νὰ ξεφεύζονται ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο.
Ἡ μέθοδος ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ παιδί καὶ ἀπὸ τὴν κοινωνία. Ἡ ἐξέ-
ταση τοῦ ὅλικου καθορίζεται ἀπὸ τίς ἀνάγκες τῶν δύο τούτων
παραγόντων, ὄχι μόνο ἀπὸ τίς ἐπιθυμίες τοῦ παιδιοῦ. Θὰ παρα-
τηροῦμε τὸν γύρω κόσμον (φύση, οἰκονομία, πνευματικὴ κατά-
σταση) καὶ θὰ ἐπεξεργαζώμαστε τὸ ὅλικό, προπάντων τίς σχέ-
σεις ἀνάμεσα στὰ γεγονότα. Τίποτα δὲν ἐπιβάλλομε. Οὔτε καὶ
ἐπιησάζομε ἀπὸ δημοκρατικὴ ἢ σοσιαλιστικὴ ἀποψή.

Ἡ διδασκαλία τῆς Ἱστορίας δὲν ἔχει ἐπικὸ χαρακτήρα. Δὲν
πρόκειται ἐδῶ γιὰ αἰσθητικὴ, παρὰ γιὰ συγκεκριμένα πράγματα,
γιὰ τὴν ἀλήθεια (ὅσο καὶ ἂν τὰ γεγονότα εἶναι δυσάρεστα γιὰ
μᾶς), γιὰ δικαιοσύνη. Πάντα ὅμως ἡ λαχτάρρα μας κορυφώνεται
στὸ ἕνα: Ἀνθρωπότητα, ἀνθρωπισμό.